

N O R S K R I F T

Redaksjon:

Gudleiv Bø

Trygve Skomedal

Åsfrid Svensen

Kjell Ivar Vannebo

Manuskripter kan leveres direkte til disse eller sendes til:

NORSKRIFT

Avdeling for nordisk språk og litteratur

Postboks 1013 Blindern

0315 Oslo 3

Manuskriptene bør være skrevet på skrivemaskin eller PC i A4-format, med linjeavstand 1 1/2 eller 2 og med marg ca. 4 cm. NB! Utskriftskvaliteten på manuskriptet er viktig for det endelige resultatet.

NORSKRIFT er et arbeidsskrift og er følgelig beregnet på artikler av foreløpig karakter. Ved eventuelle henvisninger til disse, bør det derfor på en eller annen måte markeres at det dreier seg om utkast. Artiklene kan heller ikke mangfoldiggjøres uten tillatelse fra forfatterne.

Helene Uri: Syntaks og struktur i afatisk språk

Artikkelen sammenlikner syntaktiske trekk ved Brocas afasi med normalspråkets syntaks. Resultatene fra TAUS er det viktigste sammenlikningsgrunnlaget. Målet er rent deskriptivt - denne gangen. Jeg ønsker å gi en beskrivelse av språket til fire informanter, som alle har diagnosen Brocas afasi. Blant annet undersøker jeg ytringslengde, setningsprogresjon, avbrutte ytringer og grad av underordning. Siste del av artikkelen er viet utelatelser; her ser jeg om utelattelsene i Broca-afatisk språk skiller seg fra utelatelser i normalspråket på andre måter enn at de er langt hyppigere.

Materialet er av relativt beskjedent omfang. Det består av seks tekstbiter, og antallet analyserbare ytringer begrenses seg til 346, etter at ytringene som bare består av svarord eller svarord i kombinasjon med et avsemantisert adverb, er trukket fra (f.eks. "Ja, akkurat").

1 Brocas afasi

Afasi kan deles i undergrupper ut fra språklige observasjoner eller andre kriterier. Mine informanter er inndelt etter en test som heter Norsk grunntest for afasi (Reinvang og Engvik 1980). Bruken av spontantale er avgjørende i inndelingsmodellen. Videre spiller pasientenes evne til å forstå, benevne og gjenta en viktig rolle. Mine informanter tilhører den undergruppen som kalles Brocas afasi. Pasienter med Brocas afasi viser god forståelse kombinert med ikke-flytende talepreg og svekket evne til å gjenta. Broca-afatikere har generelt vanskeligheter med å programmere artikulatoriske bevegelser. Kvantitativt er den spontane talen redusert. Pasientene reagerer ofte selv på feil, men den metalingvistiske dømmekraften er svekket. Pasientene har problemer med å konstruere sekvenser, og det viser seg på alle grammatiske plan. Ytringene er korte, og bare de enkleste og mest overlærte syntaktiske strukturene brukes. Agrammatisme er typisk for Broca-afatikere. Afatikere med agrammatisme har tendens til å utelate funksjonsord og grammatiske morfem. De mest karakteristiske og framtrepende trekkene ved talen til en Broca-afatiker kan vi samle innunder det upresise begrepet **telegramstil**: Langsom og opphakkert tale (ikke-flytende talepreg) og tendens til at de semantisk tunge leksemene er bevart, mens de semantisk lette leksemene utelates.

Skader som fører til Brocas afasi, kan også hemme den reseptive språkevnen, selv om skaden primært er ekspressiv. Det er ofte slik at Broca-afatikere har noe redusert forståelse på de punktene der de har redusert produksjonsevne. Et eksempel er at

pasientene ofte verken kan produsere eller fullt ut forstå distinksjonen mellom bestemt og ubestemt form av substantiv.

2 Kort om sammenlikning mellom normalt språk og patologisk språk

Rammen om det kliniske studiet av afatisk språk er språk produsert av normalspråklige. Det er nødvendig for i det hele tatt å kunne identifisere det anomale. En kunne også tenke seg å bruke en tilnæringsmåte der en "spiller" uvitende og betrakter det afatiske språket på dets egne premisser uavhengig av kjernespråket; de afatiske ytringene kunne blitt brukt til å skrive en grammatikk over det afatiske språket. Denne tilnæringsmåten har meg bekjent ikke vært brukt i afasiologi.

En informants performanse er et tilfeldig utvalgt korpus farget av forsnakkelser og avbrytelser. Det innsamlete materialet er ikke nødvendigvis noen god veiviser til informantenes språkevne. Selv om en struktur eller form mangler i utvalget, kan informanten godt beherske den.

I materialet er det flere eksempler på at også intervjuernes syntaks bryter med regler for oppbygning av setninger på norsk, men vi betviler ikke deres språkkunnskaper av den grunn:

Har du lært deg noen lure måter sjøl - og funne ut koss du kan gjøre det på og sånn?

Men hva kommer det av at du som er fra Mo i Rana.. hvorfor er du her i... på Bredtvet?

Bor det andre eller her på senteret bor det folk fra hele landet eller er det mest...?

Moen (1986:147) foreslår at man i studier av patologisk språk skiller mellom "sporadiske feilytelser" og de feilytelserne som gjentar seg. Dette skillet er vanskelig å trekke når materialet er lite. Vi vet derfor ikke om avvikene hos mine informanter er tilfeldige forsnakkelser eller systematiske forvrengninger.

3 Oppdeling av talen

Ytringene i materialet er avgrenset etter strukturelle kriterier. Jeg har stort sett fulgt inndelingsmodellen fra TAUS (Hanssen m.fl. 1978:29-73). TAUS-modellen deler talestrømmen opp i segmenter som kalles for makrosyntagmer (MS). Disse enhetene er ekvi-

valente med helsetninger (op.cit.:30). Her kalles MS-er også for ytringer. Makrosyntagmene deles videre inn i undergrupper. Aktuelle undergrupper i denne sammenhengen er interjeksjonsmakrosyntagmer (IMS), setninger (S) og setningsfragment (SF). De to siste MS-typerne er setningsmakrosyntagmer (SMS). SMS-ene blir videre klassifisert "på grunnlag av bestemte aspekt ved deres indre oppbygning" (op.cit.:31). Det første skillet går mellom feil- og rettkonstruerte SMS-er. Den feiltypen jeg tar opp i behandlingen av afasimaterialet her, er utelatelse.

De fleste makrosyntagmene i afasimaterialet er IMS-er (for det meste bestående av bare svarord eller svarord i kombinasjon med avsemantisert adverb (f.eks. "Ja, akkurat"). Interjeksjonsmakrosyntagmene i materialet er stort sett i samsvar med normaltalespråkets grammatikk.

4 Informantene presenterer seg

De fire informantene har alle diagnosen Brocas afasi ifølge Norsk grunntest for afasi, men afasien gir likevel ulikt språklig utfall, blant annet fordi pasientene er rammet i forskjellig grad. Vi lar informantene selv slippe til med hver sin tekstbit, som viser hvordan språket deres ser ut, og som kanskje gir et lite inntrykk av personene bak språket.

4.1 Informant A

Informant A er en ganske ung kvinne fra Hedmark. Her forteller hun om hvordan hun fikk hjerneslag:

Int: Hvordan var det når du ble dårlig?

A: Det var sånn skjulet. Også bråker.

Int: Javel.

A: Også uthuset.

Int: Så du var på vei bort til et uthus, altså? Et skjul eller?

A: Ved hogger /voger/ ved.[...] Men plutselig /fæxeli/ så prate... stum!

Int: Ble du stum? [...]

Int: Hva skjedde videre, da?

A: Og så kom /fom/ inn =e= og så kom inn og...

Int: Gikk du inn sjøl, da?

A: Mm... /o-gr køj mæi/. Og så bein mitt.

Int: Var det etterpå først at du ble slapp i foten, altså?

A: Ja.

Int: Så først fikk du ikke til å snakk...

A: Ja, mm.

Int: ...og etterpå fikk du ikke til å gå?

A: Mm.

Int: Neivel. Hva hendt da, da?

A: Sofaen og så... sover.

4.2 Informant B

Den andre informanten - informant B - er en mann fra Nordland. Hans tale er ikke preget av den stramme informasjonstettheten som er typisk for Brocas afasi. Et trekk som bidrar til dette, er mye gjentakelser, blant annet av den faste åpningssekvensen "Det er jo (helt)", som ikke har noen annen funksjon enn å signalisere at en ny makrosyntagme begynner. En faktor som også senker informasjonstettheten, er sekvensen "Jeg vet ikke, jeg.", som ofte fungerer som et avsemantisert pausesignal, samme funksjon har "Ja, akkurat". I dette utdraget forteller informanten om sine språkproblemer:

B: Det er jo en... en vanskelig... pratinga. Jeg vet ikke, jeg.

Int: Hvorfor er det vanskelig for deg? Fortell om det.

B: Ja, det er jo en... Jo, det er jo sånn... ord. Det er jo en... vanskelig... ord.

Int: Det er vanskelig å finne ordene?

B: Ja, akkurat, ja, akkurat, det er klart. Så, ja så det er jo afasi. Ja, jeg vet ikke, jeg. Det er jo en... [...] Så det var jo en, så det var jo en sånn helt sånn... i ord, nei, ord-ordfattig. Det var ingenting.

Int: Nei..

B: Akkurat. Så det var jo, så det var jo... Ja, var jo halv lam.

4.3 Informant C

Informant C er en eldre mann fra Oslo-området. De syntaktiske konstruksjonene er enkle, men informanten benytter også noen relativt komplekse oppbygde konstruksjoner. Språkproduksjonen hans er liten - som oftest svarer han bare "ja" eller "nei" på intervjuerens spørsmål. Her har intervjueren bedt han om å fortelle om familien sin:

C: Ja, det er =e= altså en (utydelig) og to barn. Og barne(t) er gift, gift og bor utenfor hjemmet.

[...]

Int: Har du barnebarn?

C: Joda. Det er et, to, nei ett stykken er det.

4.4 Informant D

Informant D, som også er en mann fra østlandsområdet, er den av informantene som er hardest rammet av afasi, og hans språk er stort sett sett begrenset til to- og treordsytringer, oftest strenger av innholdsord som følger på hverandre uten å være sementert sammen av

funksjonsord. Mens de andre informantene sporadisk bruker både funksjonsord og funksjonsmorfem, er funksjonsord, med unntak av konjunksjonen "og" og én forekomst av eiendomspronomenet "mi", fraværende i Ds tale. Informanten bruker sporadisk presens- og preteritums morfem, pluralis- og bestemthetsmorfem, men ofte står leksemene i grunnform. I tekstbiten under snakker han og intervjueren om et besøk informantene har gjort i Nord-Norge:

Int: Har du vært der og sett midnattssolen da kanskje?

D: Ja.

Int: Synes du den var fin?

D: Alle tiders.

Int: Mm.

D: Havet, =e= havet lang nede. =e= Båt.

Int: Var du ute i båt?

D: Nei.

Int: Nei, du så båt, nei båten i havet?

D: Liten.

Int: Liten båt. Og det var fint med sola?

D: Ja.

5 Ytringslengde

Informantenes ytringer er oftest bygd opp av ett, to eller tre syntaktiske ledd. Som oftest består de syntaktiske leddene av ett leksem, dette innebærer at informantene produserer flest ett-, to- og treordsytringer. Tabell 1 viser prosentvis fordeling av antall ledd i informantenes ytringer. Om TAUS-informantenes setninglengde sies det at: "[...] de fleste informantene, 31 av 48, har mellom 8,5 og 10,5 ord i gjennomsnitt." (Hanssen m.fl. 1978:138). Gjennomsnittlig setninglengde betyr antall ord per fullført setning (S). En slik regnemåte nytter det ikke å bruke på for eksempel informant Ds tale, men det sier en del om at de tre ytringene i intervjuet med denne informant som kan karakteriseres som S-er, består én av fire ord og to av to ord.

Antall ledd i informantenes ytringer

Antall ledd	A	B	C	D
Ettleddsytring	18,1 %	14,5 %	8,2 %	70,6 %
Toleddsytring	28,7 %	18,0 %	12,2 %	21,6 %
Treleddsytring	26,8 %	37,3 %	38,8 %	5,9 %
Fireleddsytring	10,4 %	15,7 %	22,4 %	2,0 %
Femleddsytring	9,6 %	8,4 %	10,2 %	-
Sekseleddsytring	3,1 %	4,2 %	6,1 %	-
Sjuleddsytring	3,3 %	1,8 %	2,0 %	-

Tabell 1: Antall syntaktiske ledd i informantenes ytringer. Fordelingen er regnet ut prosentvis av informantenes totale antall analyserbare ytringer (346). De to mest frekvente ytringstypene for hver informant er uthevet.

6 Leddsetninger

Av materialets 346 ytringer finner vi én leddsetning: "En bor, altså sønnen bor nedenfor meg på et platå som hører --veien til." Dette innebærer at 0,29 % av ytringene inneholder leddsetninger. Regner vi med det totale antall makrosyntagmer, blir andelen mindre enn en promille. Det er imidlertid noen tilfeller der vi kan forestille oss en underliggende struktur med innordnete setninger. Informant B produserer for eksempel "som", men han avbryter ytringen sånn at leddsetningen ikke blir uttrykt: "=ε= Jeg... det var jo jern som... i, det var jo..."

7 Setningsprogresjon

Setningsprogresjonen er nesten alltid S-V-(O). I og med at ledd utelates i informantenes tale, har jeg sett på strukturen i de bakenforliggende målytringene, der de har vært mulig - og forsvarlig - å rekonstruere. Ytringer med en annen oppbygning enn S-V-O, finner vi hos informantene A, B og C. Hos A ser vi noen eksempler på at ett informasjonelt viktig ledd spisstilles, og eventuelt gjentas senere i ytringen: "Ved hogger ved." Dette syntaktiske mønsteret hos informant A gjør at to ytringer kobles sammen til kognitive parytringer. Ofte er det objektet som står først, slik at ytringen(e) får et O-(S)-V-mønster. Her er noen eksempler på ytringsplan:

A: Fremmede /femende/ folk.

Int: Ja?

A: Praterer nå, men ikke før.

- A: Børsten, vaskoppbørsten, veit du.
 Int: Ja?
 A: Skrubber inn. En hånd, veit du.
 Int: Akkurat, så står den fast og så vasker du med hånda?
 A: Mm. Også boller og sånt.
 Int: Mm.
 A: Plastikk under, veit du.

- A: Fi- fiskeboller...
 Int: Ja?
 A: Og boks i hele tatt.
 Int: Jaha?
 A: Klarer ikke altså.
 Int: Bruker du ikke noe boksemat?
 A: Klarer ikke å få opp lokket.

Hos informant B og C ser vi noen få tilfeller av spisstilt AdvP, som i disse makrosyntagmene av informant B: "I juni så bel-ble eg syk" og "September kanskje det var i Bredtvet".

8 Faste sekvenser

Et gjennomgående trekk i samtalene med informant C og med informant B er tendensen til at makrosyntagmene begynner med sekvensene "Det er.." og "Det er jo.." uansett om intervjuerens spørsmål sikter inn på en slik struktur i svaret eller ikke. Faktisk åpner om lag 45 % av informant Cs ytringer med "det er", av og til med et svarord i spissen. En konsekvens av åpningssekvensen er sammenstilling av grammatisk inkompatible elementer, som i dette eksemplet fra intervjuet med informant C:

- Int: Kan du fortelle litt om hva du gjorde før du kom hit i dag?
 C: Nei, jeg har... har... hatt å... Nei, det er, det er stå opp.

9 Avbrutte ytringer

Prosentandelen avbrutte ytringer i afasimaterialet er atskillig høyere enn hos normalspråklige. I TAUS-materialet ble i snitt hver tiende setningsmakrosyntagme (SMS) avbrutt (Hanssen m.fl. 1978:165). Omtrent hver tredje ytring avbrytes hos informant B, det har blant annet sammenheng med den faste åpningssekvensen.

10 Sammenbinding

Informantene har en tendens til å binde ytringer sammen ved hjelp av "også". Kausale relasjoner uttrykkes ikke, og kausalitetskonjunksjoner substitueres av bindeord. Et eksempel på sammensetning uten noe sammenbindende element i det hele tatt finner vi når informant A forklarer hvorfor hun ikke kan åpne hermetikkbokser: "Kan ikke = e = . En hånd, veit du. Går ikke." Et eksempel på at en annen konjunksjon erstattes med "og så" har vi her: "Det var jo, skal vi sjå, sekstenhundre arbeidsplassa, arbeidsplassa ... og så borte, ikkje sant?"

11 Utelatte ledd

Typisk for alt talt språk er at ledd utelates. Utelatelser i normalt talemål fører oftest ikke til at den pragmatiske verdien ved ytringen forandres. For selv om den er grammatisk mangelfull, kan den være kontekstuell komplett. I afatisk språk er utelatelene hyppigere, og det skjer oftere at utelatelene fører til at viktig informasjon forsvinner slik at ytringen ikke fungerer like godt kommunikativt.

TAUS-artikkelen "Utelatelse av setningsledd" av Geirr Wiggen (1986) gir et utgangspunkt for å sammenlikne afasimaterialet med normalspråket. Wiggen (1986:74) definerer utelatelser av setningsledd slik: "Utel foreligger når ledd eller deler av ledd er utelatt i setninger eller setningsfragment, der de ifølge gjeldende normativ grammatikk skulle vært representert." Med "normativ grammatikk" mener Wiggen "regler som er gitt for offisiell skriftlig og muntlig språkbruk i Norge og som det undervises i i skolen". I behandlingen av utelatelene i TAUS er det ikke vurdert om utelatelsen er en feil, en ren forsnakkelse, eller om den er "riktig", dvs. en del av talespråkets grammatikk:

Utel vil si at taleren utelater et syntaktisk nødvendig ledd:

Eks.: "Kom til Oslo i går."

"Eneste er døm kunne starte en klubb."

(Jahr 1979:125)

Wiggen (1986:75) sier at han foretrekker ikke å skille, blant annet fordi "resultata av undersøkinga dermed vil vise hvor fjernt eller hvor nært forholdet er mellom offisiell norm og faktisk språkbruk." Dette er kimen til en problemstilling jeg ikke vil gå mer inn på her. Fordi utelatelser av visse ledd i visse kontekster er en del av talemålets grammatikk, må vi betrakte utelatelser i afasimaterialet som overensstemmer med normalspråkets, som ikke-

avvikende. Jeg ville av den grunn foretrukket å skille mellom de to typene utelatelser i undersøkelsen av afasimaterialet, men siden jeg sammenlikner direkte med Wiggens resultater, er det ikke gjort her.

11.1 Talehastighet og utelatelser

I normalspråket er det sammenheng mellom talehastighet og antall utelatelser. Et av kjennetegnene på Brocas afasi er det ikke-flytende talepreget. Dette forholdet innvirker på vår vurdering av om utelatelsene kunne forekommet i normalspråket eller ikke. Det er mangfoldige eksempler på dette i tekstmaterialet. Når vi ser ytringen på papiret, kan utelatelsene godtas strukturelt sett, men når vi hører ytringene på kassetten, er det likevel noe som klinger galt. Det beror på kombinasjonen lavt taletempo og mange utelatelser.

11.2 Fordeling på ordtyper

Wiggen gir i sin artikkel en oversikt over prosentvis fordeling på ordtyper av de utelatte leddene i TAUS-materialet. Tabell 2 viser resultatene fra TAUS sammenstilt med resultatene fra mitt afasimateriale. Wiggen ser på utelatelser både i setninger (S) og i setningsfragment (SF). Forskjellen mellom de to makrosyntagmene er at en SF mangler finitt verbal i primærneksus (Wiggen 1986:73). Det utelatte verbalet i en SF er ikke regnet som en utelatelse hos Wiggen (samtale 1988). Jeg har forsøkt å følge disse retningslinjene, men mitt materiale skiller seg fra normalspråklig talemålsmateriale på en slik måte at det er vanskelig å bruke de samme metodene. Wiggen regner at i SF-ene nedenfor er det utelatt ett element i det andre eksemplet (b), mens den første SF-en (a) er korrekt:

Fikk du noe fisk i morges?

(a) Ikke i det heile tatt.

(b) Ikke heile tatt.

(Eksempel hentet fra Wiggen 1986:75)

Slike eksempler finner vi også i mitt afasimateriale: "Og boks i hele tatt". I slike tilfeller er det ikke regnet med at verbalet er strøket, men en del av AdvP-en er utelatt. Men i tillegg finner vi ytringer som mangler primærneksus, og som er kontekstuel avvikende:

Int: Hva gjorde dem så?

A: Sjukehuset.

I slike tilfeller har jeg regnet med at det er strøket både finitt verbal og subjekt, til tross for at ytringen strukturelt går inn under Wiggens avgrensning på setningsfragment. Bakgrunnen

for dette er at disse ytringene ville vært representert som setninger (S-er), og ikke setningsfragmenter (SF-er), i normalt talemål.

Et forbehold må tas: Mitt materiale er så begrenset at små forskjeller gjør prosentvis store utslag. Tallene for afasimaterialet sier ikke annet enn hvordan fordelingen av ordtyper er for mine fire informanter. Jeg har tillatt meg å se på informantene som en gruppe, fordi utelatelene fordelte seg etter noenlunde samme mønster.

Utelatelser i TAUS og i afasimaterialet

Ordtyper	TAUS	Afasi- mat.
Personlige pronomen	48,1 %	27,0 %
1. p. sg.	22,9 %	20,7 %
Formelt "det"	15,9 %	17,7 %
Preposisjoner	10,7 %	13,0 %
Adverb	5,2 %	4,1 %
Konjunksjoner	4,1 %	0,9 %
Determinativer	3,8 %	3,9 %
Ubestemte pronomen	2,3 %	-
Finite verbformer	2,1 %	27,2 %
Substantiv	1,9 %	2,4 %
Infinitte verbformer	1,7 %	2,9 %
Infinitivsmerket	1,1 %	2,7 %
Andre pronomen	0,8 %	0,2 %
Adjektiv (bestemmere)	0,1 %	-

Tabell 2: Oversikt over den gjennomsnittlige fordelingen på ordtyper av det totale antall utelatelser i TAUS-materialet (kolonne 1) og hos informantene i afasimaterialet (kolonne 2). Utelatelene i TAUS-materialet er sortert etter fallende frekvens. Tabellen bygd opp etter Wiggen 1986:87.

Wiggen kom fram til at det i nesten halvparten (48,1 %) av utelatelsestilfellene er et personlig pronomen som er delert. For det meste dreier det seg om "jeg". Av det totale antall utelatelser utgjør utelatte pronomen 27 % hos mine informanter. Personlige pronomen danner en stor andel av utelatelene for begge grupper. Det er likevel en vesensforskjell som skjuler seg bak tallene for de to gruppene. Wiggen har regnet ut hvor mange prosent utelatelene av pronomen utgjør av antallet mulige uttrykte personlige pronomen (op.cit.:88). Av dette utgjør utelatelene ikke mer enn om lag 6 % (ibid.). "Jeg" blir utelatt i 5,8 % av det totale antall uttrykksmuligheter. I skarp kontrast til Wiggens resultat fra TAUS står derfor mitt materiale, der personlige pronomen sett i forhold til antallet mulige forekomster utelates flere ganger enn de uttrykkes. Hos informant A er det knapt uttrykt pronomen i førsteperson i det hele tatt. Hun utelater 97 % av mulige uttrykte

personlige pronomen i første person, entall. At "jeg" er representert i informantens språkssystem på et dypere plan, og ikke helt slettet, kan vi se både fordi informanten sporadisk benytter "jeg", og fordi ytringer som "Greier meg selv" finnes i hennes tale, der bruken av refleksivpronomenet i første person entall i overflaten reflekterer et "jeg" i et underliggende nivå. Et unntak er informant C, som på dette punktet ser ut til å samsvare med normalspråklige. Han utelater omtrent 10 % av det totale antall mulige forekomster av "jeg". Gjennomsnittlig utelater mine informanter 58 % av mulige uttrykte pronomen i første person, entall.

Den ordtypen mine informanter utelater hyppigst, er finite verbformer. Det er stor overvekt av kopulative verb. Dessuten utelater informantene ofte hjelpeverb, slik at hovedverbene står avkledde igjen. Utelatelser av finite verbformer utgjør 27,2 % hos mine informanter. I forhold til resultatene fra mitt materiale er det forbausende at utelatelse av finite verbformer befinner seg langt nede på Wiggens liste (2,1 %)¹. Den amerikanske forskeren Schnitzers resultater støtter oppunder antakelsen om at Broca-afatikere utelater kopulativt verb svært ofte. Schnitzer oppdaget at presensformer av kopulativt verb "were always omitted", men at "past tense forms of be were only occasionally omitted in spontaneous speech" (siteret etter Kean 1985:112).

Formelt "det" er i begge gruppene den tredje mest utelatte ordtypen.

Preposisjoner, adverb og determinativer utgjør også omtrent den samme andelen av det totale antallet i begge gruppene. Av utelatelsetene i TAUS-materialet utgjør utelatte konjunksjoner 4,1 %, mens det tilsvarende tallet for afatikere er så lavt som 0,9 %. Siden afasimaterialet er så lite, er det farlig å påstå at dette viser en reell forskjell. Men Broca-afatikere har en enkel syntaks, uten innordnete setninger. Mulig antall konjunksjoner er derfor svært begrenset.

Tendensen til primært å utelate funksjonsord finner vi både hos normalspråklige og hos Broca-afatikere. Vi kan merke oss at vi må mer enn halvveis ned på tabellene før vi møter utelatte innholdsord, unntatt er personlige pronomen.

11.3 Utelatelsenes syntaktiske posisjon

Wiggen har òg undersøkt utelatelsenes syntaktiske posisjon med utgangspunkt i Diderichsens setningsskjema. Tabell 3 sammenlikner utelatelsenes posisjon i TAUS-materialet og i afasimaterialet.

Utelatelsenes posisjon i TAUS og i afasimaterialet

	INITIALT			MEDIALT		
	Konj.felt	Forfelt	Midtfelt	Sluttfelt	Ekstrapos.felt	
TAUS	2,9 %	69,8 %	- 9,2%	17,8 %	0,2 %	
Afasimat.	0,9 %	60,2 %	2,1 27,9	7,2 %	-	

Tabell 3: Utelatelsenes syntaktiske posisjon i TAUS-materialet og i afasimaterialet. Tabellen tar utgangspunkt i Diderichsens setningsskjema. Tabellen er bygd opp etter Wiggen 1986:85.

Wiggen har kommet fram til at de fleste utelatelsene skjer i initial stilling, og oftest i forfeltet. Mine resultater viser samme tendens. Forskjellene mellom plasseringen av de utelatte leddene hos de normalspråklige TAUS-informantene og hos mine afatiske informanter kommer først til syne i midtfeltet. Informantene i TAUS har ikke utelatt noen ledd i midtfeltets første del, det vil si verb i initial stilling i setninger med tomt forfelt. I denne stillingen finner vi derimot en del utelatelsener hos mine informanter. Som vi har sett ovenfor, skyldes dette frekvent delesjon av hjelpeverb og kopulativt verb, også i initial stilling. At mine informanter ikke har noen forekomster av utelatelsener i ekstraposisjonsfeltet, skyldes at de sjelden utfyller dette feltet. Alt i alt er det stor grad av samsvar når det gjelder utelatte ledds syntaktisk stilling i TAUS og i mitt materiale. Goodglass (Kean 1985:34) har også kommet fram til at elementenes plassering er én faktor som virker inn på om elementet utelates eller ikke. Initiale funksjonsord utelates i 70 % av tilfellene, mens mediale funksjonsord, det vil si funksjonsord flankert av to innholdsord, bare blir utelatt i 14 % av tilfellene. Utgangspunktet for en slik regnemåte er funksjonsordenes stilling i de korresponderende normalspråklige ytringene. Siden vi har sett på posisjonen til alle typer utelatelsener, og ikke bare posisjonen til utelatte funksjonsord, er ikke mine resultater direkte sammenliknbare med Goodglass'. Likevel tror jeg ikke det er for lettsindig å påstå at det er en klar tendens til at ledd i initial stilling utelates langt hyppigere enn ledd i andre stillinger. Både TAUS-materialet, mitt materiale og Goodglass' undersøkelser tyder på dette.

11.4 Hvorfor utelates elementer?

Vi har sett at TAUS-materialet, produsert av mennesker med et utvilsomt friskt språk, og afasimaterialet, produsert av mennesker som klart har et avvikende språk, har en del felles trekk. Blant annet er det en tendens til at elementer som står først i ytringen, utelates lettere enn andre elementer. Hvorfor er det slik? Det kan være helt tilfeldig. Men det kan

også være en grunnleggende fellesfaktor som kommer til uttrykk. Siden dette er en ganske besnærende tanke, spanderer vi tid til å spekulere litt.

Avvikene i Brocas afasi blir gjerne beskrevet som utelatelse av funksjonsord. Men som vi har påvist, er det ikke utelukkende funksjonsord som blir strøket. En mulig hypotese er at det er kontekstuellet semantisk lette leksemer og morfemer som utelates. Ofte er denne ordgruppen identisk med funksjonsord, fordi de generelt har liten informasjonell verdi. Men svært ofte kan verb, substantiv og pronomen som er eksplisitte i tekstomgivelsene, skapes om til innholdstomme ord, som strykes i afatikernes ytringer. Vi har sett at personlige pronomen hyppig utelates, og mange personlige pronomen er i intervjujangeren kontekstuellet lette. Se også på avvikene i disse ytringene:

Int: Drikk du mykje?

A: Nei, er du gærn du, da. Bare spiser.

Int: Kan du fortelle meg litt om barnebarna dine?

C: Det er et og en jente.

En sannsynlig tolkning av det første eksemplet er at AdvP-en "mye" er strøket ("Bare spiser [mye]"), "mye" er allerede nevnt i intervjuerens ytring foran, informasjonsverdien er derfor liten. I det andre tilfellet har informanten utradert innholdsordet "barnebarn"; dette leksemet er kontekstuellet lett fordi intervjueren allerede har nevnt det i spørsmålet.

Wiggen (1986) anfører en beslektet hypotese som en mulig forklaring på utelatelse av ledd i normalspråket. Siden utelatelsene oftest gjør seg gjeldende i begynnelsen av ytringen, vil de utelatte elementene danne setningens tema. Fordi graden av ny informasjon er lav, kan temadelen ofte utelates uten at det går utover kommunikasjonen, og uten at informasjonsverdien svekkes. Det er ofte sammenfall mellom ledd med lav informasjonsverdi i setningen (dvs. temaledd) og trykksvake ledd. De leddene som psykologisk står i fokus (dvs. remaledd), får sterkere trykk (ibid.). Dette prinsippet virker slik at de leddene som er svakt betonte i bevisstheten, også blir svakt betonte - eller helt utelatt - i talen.

Wiggen påviser fellestrekk mellom de utelatte leddene som i TAUS; de fleste er korte, oftest monosyllabiske. "Disse iakttakelsene", sier Wiggen (op.cit.:97), "fører tanken hen til at en hovedgrunn til Utel må være å finne i reint fonetiske forhold, nærmere bestemt i rytmiske og intonasjonelle vilkår som setninga er underlagt i østlandsk mål." Dette minner

om Keans (f.eks. Kean 1985) forklaring av utelatelene i Brocas afasi. Hun mener at det er elementer som faller utenfor trykkmønsteret i setningen, som utelates. Wiggen henviser til Olaf Broch som i 1913 innførte begrepet "rytmenorm". Broch mente at det i østlandsk er en tendens til å tilpasse språket "i taletakter på to (stundom tre) stavinger" (Wiggen 1986:97-98). Broch har selv bare gitt eksempler på rytmenormprinsippet i små syntagmer. Men Wiggen sier i varsomme ordelag at: "det skulle ikke være alt for dristig å tenke seg at et tilsvarende prinsipp rår i mer omfattende syntagmer òg." Hvis man er superdristig, kunne man på grunnlag av dette og Keans teorier fundere på om det kanskje er en tendens til å innordne alt muntlig språkstoff i germanske språk etter et rytmeprinsipp, og at elementer med svakt trykk lettere utelates. Om vi går videre med denne tanken, kan vi forestille oss at dette prinsippet finnes i både normalspråket og i afatisk språk. I Broca-afatisk språk blir det imidlertid det dominerende og altoverskyggende ordningsprinsippet.

Av de hypotesene vi har vært inne på nå, har hypotesen om at kontekstuell semantisk lette ord utelates, størst ordningskraft i forhold til afasimaterialet. Men det er ofte sammenfall mellom de ulike forklaringsmodellene. De fleste utelatelene hos afatikerne befinner seg i skjæringspunktet for aksene for trykksvake leksemer, funksjonsord, kontekstuell lette ord, tema-ledd og ledd i initial posisjon.

Og en forklaringsmåte utelukker ikke nødvendigvis en annen.

Litteratur

- Goodglass, Harold og Edith Kaplan (1972): The Assessment of Aphasia and Related Disorders. Philadelphia
- Jahr, Ernst Håkon (1979): "Er det sånn jeg snakker?" i Kleiven, Jo (red.): Språk og samfunn. Oslo
- Hanssen, Eskil m.fl. (1978): Oslomål, Talemålsundersøkelsen i Oslo (TAUS), Skrift nr. 6. Hovedrapport. Oslo
- Kean, Mary-Louise (1985): Agrammatism. New York
- Moen, Inger (1986): "Distinksjonen 'competence' - 'performance' i lys av afasiforskning" i Norsk Lingvistisk Tidsskrift, 1/2
- Reinvang, Ivar (1978): Afasi - språkforstyrrelse etter hjerne-skade. Oslo
- Reinvang, Ivar og Harald Engvik (1980): Håndbok. Norsk Grunntest for Afasi. Oslo
- Uri, Helene (1988): Når språket ikke er der lenger. En lingvistisk studie av Brocas afasi. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Oslo
- Uri, Helene (1990): "Afatisk språk og barnespråk - likheter og forskjeller" i Norskrift, 62
- Uri, Helene (1991): "Kommunikasjonsstrategier i samtaler mellom afasirammete og normalspråklige" i Norskrift, 64
- Wiggen, Geirr (1986): "Utelatelse av setningsledd" i Artikler 1-4, Talemålsundersøkelsen i Oslo (TAUS). Oslo

1. Noe av forklaringen på denne store forskjellen mellom de to gruppene kan ligge i min utregningsmåte. Jeg regner med at finitt verbal er strøket i visse typer SF-er (se ovenfor). Men dette skulle i prinsippet ikke innebære noen forskjell siden jeg forutsetter at de aktuelle SF-ene hadde vært representert som S-er hos normalspråklige.

Jan Engh: Språkforskning i IBM Norge

Innledning

Dette foredraget ble holdt på Møte om norsk språk 4, Oslo 15-17 november 1991.

Siden 1984 har IBM Norge drevet språkforskning og utvikling av system som virker på norsk. Opptil 9 personer har arbeidet på prosjektene samtidig, og i alt 25 personer har tatt del i arbeidet oppgjennom åra, enten som heltids- eller som deltidsmedarbeidere. Med ett unntak har alt arbeidet foregått hos IBM. Det begynte som et samarbeidsprosjekt med Universitetet i Oslo, men ble fort et reint IBM-tiltak, selv om IBM har leid hjelp fra Universitetet i Oslo, Universitetet i Bergen og Norsk språkråd i flere omganger. I dag består staben av i alt tre språkvitere, som arbeider full tid med språkforskning og utvikling av system som skal virke på norsk språk.

Den virksomheten vi driver, har naturligvis et klart forretningsmessig siktemål. Men under marsjen har det vært nødvendig å drive en god del grunnforskning. Ikke på systemsiden, slik en kanskje skulle tro, men mest på det jamne, filologiske plan. Norsk beskrivende grammatikk har mange mangler, og det som finnes av materiale, er det som oftest vanskelig å få fatt i. Vi har måttet fylle hvite flekker på kartet, og i en viss grad har vi måttet lage nye kart over kjente områder også. Resultatet har blitt at IBM Norge sitter med store språklige samlinger, og har opparbeidet en ganske stor kunnskap innen deler av norsk språkvitenskap.

I IBMs utviklingsavdeling er en naturlig nok interessert i å gå ut i full bredde: Det nytter lite å utvikle avanserte lingvistiske funksjoner som bare virker med et ordforråd på 200 ord... Derfor har IBM Norge aldri gått lenger i simuleringen av norsk enn det det fantes grunnlag for i en bred språkbeskrivelse. Så vi kan si at det vi ikke kan by på av spennende teori, er oppveid av bredden i beskrivelsen og gyldigheten av det som er lagd.

Arbeidsinnsatsen har først og fremst vært samlet om skriftspråket: Om beskrivelsen av norske ord og norsk setningsbygning og om å utnytte denne kunnskapen i brukersystem.

Ord

IBM Norge har bygd opp to store leksikon: Ett for bokmål (med mer enn 160 000 oppslagsord), og ett for nynorsk (rundt 111 000 oppslagsord).

Begge leksikon er tilordnet hver sin fullstendige morfologi. (655 ulike bøyningsmønstre for bokmål, 576 for nynorsk.)

Til sammen gjengir de gjeldende norsk rettskrivning.

Og det er store dimensjoner over det vi snakker om: På grunnlag av leksikonet for bokmål og bokmålsmorfologien kan en for eksempel generere en dublettfri liste på mer enn 1,1 millioner ordformer.¹

¹ Leksikonet inneholder en god del navn, men hvis vi trekker fra dem, står vi likevel igjen med over en million andre ordformer.

Utviklingen av de to morfologiene har vært et pionerarbeid, som det har tatt ganske mange årsverk å fullføre.²

Formatet for leksikonfila er ganske enkelt. Slik ser det ut:

bygg	800	00001
bygg	890	00002
byggaks	804	00004
byggbrød	800	00005
byggdyrking	900	00006
bygge	031	00007
byggeanmeldelse	702	00008
byggeanvisning	700	00009
byggebeskrivelse	702	00010
byggebransje	702	00011
byggeelement	803	00012
byggefelt	803	00013
byggefond	800	00014
byggeforbud	800	00015
byggeforskrift	900	00016
byggegrunn	700	00017
byggeindustri	700	00018

Koden til høyre i leksikonfila viser til et bøyingsmønster i morfologien:

*neutr fullst N1 <tak>	00781
0800 Ø NORNN	00782
01	00783
02 et	00784
03	00785
04 a,ene	00786
05 s	00787
06 ets	00788
07 s	00789
08 as,enes	00790
*neutr ER fullst N10 <granul>	00791
0801 Ø NORNN	00792
01	00793
02 et	00794
03 er	00795
04 a,ene	00796
05 s	00797
06 ets	00798
07 ers	00799
08 as,enes	00800

² I Engh 1991a har jeg fortalt litt om det filologiske arbeidet som ligger bak. Engh 1991c inneholder en nærmere omtale av det systemet som holder styr på morfologien. Denne rapporten omfatter også en beskrivelse av andre sider ved den leksikografiske virksomheten i IBM Norge i tillegg til en prosjekthistorie.

Her står for eksempel "Ø800" for regelmessig nøytrumsbøyning, slik blant annet TAK tar. Tallene "01", "02" osv. viser til plass i bøyningsmønsteret. Fra og med kolonne 4 står selve bøyningsendelsene.

*

I tillegg til leksikon og morfologi har vi lagd to store synonymordbøker helt fra grunnen av - en for hver målform.

Bokmålsutgaven har om lag 17 500 oppslagsord, nynorskutgaven er på nærmere 25 000. Her er et utsnitt av den siste:

akta:j gjæv, god, høgvørd.	00089
akte:v	00090
ta omsyn til, leggje vekt på, anse, ense, merkje seg,	00091
vere merksom på;	00092
ha stor vørdnad for, respektere, ære, heidre, vørde, tykkje om,	00093
synast om;	00094
verdsetje, vurdere, møte, skatle, estimere;	00095
vilje, emne på, rekne med å, tenkje, tenkje på, ha i sinne,	00096
intendere.	00097
<C seg>	00098
vare seg;	00099
etle seg;	00100
vilje;	00101
tenkje seg.	00102
akter:a akterut, atterut, atter, bak.	00103
akterdekk:n atterdekk, skanse.	00104
akterdekkrom:n lasterom atter.	00105
akterende:n bakskott, bakskut.	00106
akteroverdekk:n overdekk atter.	00107
akterrom:n lasterom atter, bakskott, bakskut.	00108

*

Til sist i denne sammenhengen er det verdt å nevne at IBM Norge har utviklet algoritmisk orddeling for både bokmål og nynorsk. Den virker tålig bra, trass i at den ikke inneholder noen egentlig grammatisk del, som kan analysere sammensatte ord.³ (Men det er det ingen av konkurrentene til IBM som har heller...)

Dette er resultatet av en enkel, interaktiv test:

³ Det er svært vanskelig å gi riktig orddelingspunkter for alle sammensatte ord der enten førsteleddet kan ende på "s" eller sisteleddet kan begynne med en konsonantgruppe med "s" fremst.

```

INPUT WORD ...
overbuljongterningpakkmasterassistent
over-bul-jong-ter-ning-pakk-mes-ter-as-sis-tent
INPUT WORD ...
dagligvarehandelen
dag-lig-va-re-han-del-en
INPUT WORD ...
musikkukun
musikk-ukun
INPUT WORD ...
distriktsvirkemiddelproblematikken
dist-rikts-vir-ke-mid-del-pro-ble-ma-tikk-en
INPUT WORD ...
fustasjeforkoplinger
fu-sta-sje-for-kop-ling-er

```

Bindestrekene viser alle de mulige orddelingspunktene som algoritmet finner.⁴

Setninger

En analytisk syntaks for bokmål er under arbeid.⁵ Vi kan si at vi alt har et syntaks*fragment* som er i stand til å analysere hovedstrukturene i norsk setningsbygning. Det dreier seg en "augmented phrase structure grammar". Med det forstår vi en frasestrukturgrammatikk der en har mulighet for å knytte vilkår til reglene. Den arbeider parallelt neddenfra og oppover, og gjør bruk av bokmålsmorfologien.

Arbeidet har vesentlig bestått i å skrive syntaktiske regler i programmeringsspråket PLNLP⁶ og å merke ord i leksikon etter de syntaktiske egenskapene de måtte ha.

Vi har for eksempel bestemt valensen til alle verb i bokmålsleksikonet og klassifisert alle verb etter om de kan stå som forverb i sammensatt passiv...

Kikker vi for eksempel på ordformen "ventes" i en egen editor som hører med til utviklingsverktøyet, finner vi at "ventes" er en form av VENTE, som tilhører ordklassen 'verb'.

⁴ Slik det går fram, satser vi på å finne så mange tillatte orddelingspunkter som mulig - uansett prinsipp, "etymologisk" orddeling eller orddeling med en konsonant til neste linje. På den annen side er det ikke alle vi finner. Grunnen er som regel at det ville kreve for mange nye regler for å stenge for uønskede delinger i andre ord.

⁵ I Engh 1991d er det gjort nærmere greie for prosjektet.

⁶ PLNLP er utviklet av George Heidorn, som tidligere arbeidet i IBMs forskningsinstitutt i Yorktown (USA). Se Heidorn 1972 og 1975.

ventes	00/morphology codes
====>	
!...+...1...+...2...+...3...+...4...+...5...+...6...+...7..	
*** Top of File ***	00000
vente(VERB PRES SV INF V2 OBJINF A0 A1 A2 A3 A4)	00001
*** End of File ***	00002

Videre er "ventes" presens, en S-form av verbet, eventuelt infinitiv. VENT1 er et transitivt verb av et bestemt slag, "V2". Det tar objektsinfinitiv, eller kan gå inn som forverb i en rekke ulike passivkonstruksjoner, "A0" osv.

Samtidig er det skrevet regler som utnytter denne informasjonen.

(2350) VP(¬PRMODS,¬PSMODS,SV,A0)

VP(PERFP,
IKKEFIN <SEG> .NE.NIL,
IKKEIPS <SEG,'NP'>)

--> VP(%VPÆ2,PRMODS=VPÆ1...PRMODS,
VFORM=VFORM(VPÆ1),
<PASSIV.EQ.'A0',
FORVDEL = <%FORVDEL(VPÆ2),PRMODS=VPÆ1...PRMODS,
STR=STR(VPÆ1),!STR> >,
<PASSIV.NE.'A0',ETTERVDEL=VPÆ2,FORVIDEL.=VPÆ1,
PASSIV='A0'>)

Denne regelen er en enkel omskrivningsregel, som sier at VP og VP skal skrives om til en ny VP. Til hver av VPene på venstre side av pila er det knyttet visse krav. I parenteser etter den første VPen står det at den ikke skal inneholde noen tillegg som modifierer kjernen, verken før eller etter. Sist i parenteser står det at kjernen må ha S-form og være dannet av et verb som kan ta sammensatt passiv. VP nummer to må blant annet ha en kjerne som er et perfektum partisipp. Og resultatet blir en VP som er en kopi av den andre plus den første VPen, og som frase er kjennetegnet ved passivtypen 'A0'. Dette er i sin tur en opplysning som blir utnyttet av seinere regler som bygger opp en mulig setning. Det samme gjelder informasjonen om at den første delen av frasen er markert som 'forverb', den andre som 'etterverb' osv.

Dette er et utsnitt av lista over de merkene vi har brukt:

110 0 A0	f eks forutsettes iverksatt	
111 0 A1	f eks forutsettes bli iverksatt	
112 0 A2	f eks forutsettes ferdig	
113 0 A3	f eks forutsettes bli ferdig	
114 0 A4	f eks forutsettes komme	
(---)		
196 0 IKKEPRMJ	adverb som ikke kan modifisere en ADJP som PRMODS "ut"	
197 0 IKKEPRMA	adverb som ikke kan modifisere en ADVP som PRMODS "ut"	
198 0 MENKRAV	Adverb som krever en MEN-setning etterpå "riktignok"	
(---)		
420 0 ENEADVPS	adverb eller adjektiv som bare kan stå som ADVP aleine i en setning	00343 00344 00345
430 0 TVGPRP	preposisjon i "transitiv verbalgruppe",	00352
*	"non flippable" dvs kan IKKE sprette over til høyre for	00353
*	verbet, "på" i "tenke på"	00354
*	"Han tenkte på saka."	00355
*	**Han tenkte saka på."	00356 00357
431 0 TVGPRPF	preposisjon i "transitiv verbalgruppe"	00358
*	"flippable" dvs KAN sprette over til høyre for verbet,	00359
*	"på" i "ta på"	00360
*	"Han tok på frakken"	00361
*	"Han tok frakken på"	00362 00363
432 0 VPART	adverb som verbalpartikkel i løst sammensatt verb,	00364
*	"non flippable" dvs kan ikke sprette over til høyre for	00365
*	verbet, "an" i "legge an", "over" i "ta over"	00366 00367
433 0 VPARTF	adverb som verbalpartikkel i løst sammensatt verb,	00368
*	"flippable" dvs KAN sprette over til høyre for verbet,	00369
*	"opp" i "ta opp"	00370

Her er det bare tatt med noen få merker som gjelder sammensatt passiv, adverbialfrasen og verbalgrupper. Til sammen gjør vi bruk av flere hundre slike merker.

Men tilbake til sammensatt passiv igjen. La oss se hvordan syntaksen analyserer en slik setning:

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
 Planen ventes iverksatt.

```

-----
FHSETNINP1  NOUN1* "Planen"
          VP1  VERB1* "ventes"
          VERB2* "iverksatt"
          PUNC1  "."
-----

```

Ved å ta en kikk på den posten⁷ som inneholder alle opplysningene om setningen,⁸ kan vi blant annet se hvilke ledd som har hvilke funksjoner i setningen.

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
 (prtrec 1)

```

SEGTYPE 'FHSETN'
STR      " Planen ventes iverksatt ."
RULES   2040 2350 2400 2900
RULE    2900 SNTBEG1 VP2 PUNC1
COPYOF  VP2 "Planen ventes iverksatt" 'IVERKSETTE'
BASE    'IVERKSETTE'
DICT    'iverksatt'
INDIC   PRES V2
PRMODS  NP1 "Planen" 'PLAN'
PRMODS  VP1 "ventes" 'VENTE'
HEAD    VERB2 "iverksatt" 'IVERKSETTE'
PSMODS  PUNC1 " . "
FREMSTEV VERB2 "iverksatt" 'IVERKSETTE'
ETTERVDEL VP3 "iverksatt" 'IVERKSETTE'
FORVDEL  VP1 "ventes" 'VENTE'
PASSIV  'A0'
VPLISTE VP1 "ventes" 'VENTE'
SUBJEKT NP1 "Planen" 'PLAN'
HOVEDV  VERB2 "iverksatt" 'IVERKSETTE'
PARSENO 1
NODENAME 'FHSETN1'

```

Det er i og for seg ikke så spennende i denne setningen: HEAD eller kjerne i setningen er "iverksatt", fordi analysen ser dette partisippet som hovedverbet. Subjektet er naturligvis "Planen". For- og etterverb er riktig identifisert. Ellers inneholder denne lista en rekke opplysninger som kan utnyttes i andre sammenhenger, for eksempel dersom setningen står som en nominal leddsetning. Regler "høyer opp" i avledningen kan teste på disse opplysningene.

⁷ Det vil si "record".

⁸ Noen linjer har blitt tatt ut av denne og de neste postlistene.

At syntaksen kan peke ut funksjonene i litt mer innflokke setninger, kan vi se av dette eksempelet:

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
Hvis du vil love å gi meg en god klem, kommer jeg snart.

```

-----
FHSETN1ALEDDSI CONJ1 "Hvis"
  NP1 PRON1* "du"
  VP1 VERB1* "vil"
  VERB2* "love"
  NP2 ADV1 "å"
    VERB3* "gi"
    NP3 PRON2* "meg"
    NP4 ADJ1 "en"
      ADJP1 ADJ2* "god"
      NOUN1* "klem"
      PUNC1 ","
  VERB4* "kommer"
  NP5 PRON3* "jeg"
  ADVP1 ADJ3* "snart"
  PUNC2 "."
-----

```

Dette er analysetrete, og her posten for hovedsetningen:

```

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
(prtrec 1)
SEGTYPE 'FHSETN'
STR " Hvis du vil love å gi meg en god klem , kommer jeg snart ."
RULES 2040 2420 2680 2670 2900
RULE 2900 SNTBEG1 VP2 PUNC2
COPYOF VP2 "Hvis du vil love å gi meg en god klem , kommer jeg snart"
'KOMME'
BASE 'KOMME'
DICT 'kommer'
INDIC PRES V1
PRMODS ALEDDSI "Hvis du vil love å gi meg en god klem ," 'LOVE'
HEAD VERB4 "kommer" 'KOMME'
PSMODS NP5 "jeg" 'JEG'
PSMODS ADVP1 "snart" 'SNAR'
PSMODS PUNC2 " , " ' , '
FREMSTEV VERB4 "kommer" 'KOMME'
SUBJEKT NP5 "jeg" 'JEG'
HOVEDV VERB4 "kommer" 'KOMME'
PARSENO I
MODS ADVP1 "snart" 'SNAR'
NODENAME 'FHSETN1'

```

Går vi inn i vilkårsleddsetningen, "ALEDDSI", og enda lenger "ned", til infinitivfrasen, finner vi at funksjonene har blitt fordelt riktig der også:

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
(prtrec vp4)

```

SEGTYPE 'VP'
STR "å gi meg en god klem ,"
RULES 2040 2032 2500 2500
RULE 2500 VP5 NP4
COPYOF VP5 "å gi meg" 'GI'
BASE 'GI'
DICT 'gi'
INDIC INF V3 IMP INFMERKE
PRMODS ADV1 "å" 'å'
HEAD VERB3 "gi" 'GI'
PSMODS NP3 "meg" 'JEG'
PSMODS NP4 "en god klem ," 'KLEM'
INDOBJ NP3 "meg" 'JEG'
FREMSTEV VERB3 "gi" 'GI'
Λ4EMNE 1
OBJEKT NP4 "en god klem ," 'KLEM'
TOOBJ 1
PRNOBJ 1
NODENAME 'VP4'

```

Til hjelp i utviklingen av syntaksen er det lagd en mengde hjelpeprogram og -funksjoner, "verktøy", i tillegg til dem jeg alt har brukt. Blant annet ett som viser i hvilken rekkefølge syntaksreglene har virket i den vellykkete analysen. Her er "avledningshistorien" til forrige setning:⁹

Skriv en setning på norsk eller en kommando:
(prtrecr 1)

```

FHSETN1 (2900)
SNTBEG1 ""
VP2 (2670)
  ALEDD1 (2800)
    CONJ1 "Hvis"
  VP3 (2400)
    NP1 (2020)
      PRON1 "du"
    VP4 (2300)
      VP1 (2040)
        VERB1 "vil"
      VP5 (2500)
        VP6 (2040)
          VERB2 "love"
        NP2 (2034)
          VP7 (2500)
            VP8 (2500)

```

⁹ Tallene i parentes viser til regler. VP2, VP3 osv. til to av alle de VPene som blir generert mens syntaksen prøver ut alle kombinasjoner av fraser som reglene kan virke på. (Bare en struktur som tilfredsstiller kravene til en velformet enhet på et høyere nivå - i siste instans en setning - blir godlagt som en riktig analyse. I mange tilfeller er det tale om strukturell flertydighet, men behandlingen av det fører det for langt å komme inn på her.)

VP9 "å gi"
 NP3 "meg"
 NP4 (2122)
 ADJ1 "en"
 NP6 "god kleem ,"
 VP11 (2680)
 VP12 (2420)
 VP13 (2040)
 VERB4 "kommer"
 NP5 (2020)
 PRON3 "jeg"
 ADVP1 (2004)
 ADJ3 "snart"
 PUNC2 " "

*

Til sist i dette avsnittet noen ord om PLNLP og om måten vi har lagt opp syntaksutviklingen på.

PLNLP er ikke bundet til noen særskilt syntaktisk teori. Dette språket har blitt brukt til å implementere et GB-fragment,¹⁰ kategorialgrammatikk¹¹ og posisjonssyntaks.

Vår erfaring er at en kan gi en riktig strukturell beskrivelse av svært mange mulige norske setninger ved nett-opp å basere seg på - en feltanalyse. Det er overraskende, kanskje pinlig, men slik er det. Ikke trenger en så overhengig tett merking av ord heller. (Den største vansken i arbeidet har vært at store deler av norsk syntaks ikke er (tilstrekkelig) beskrevet.)

Dette henger naturligvis sammen med hva slags grammatikk en vil lage: Målet for syntaksutviklingen i IBM Norge har vært å lage en grammatikk med *stor grad av dekning*.

Samtidig var det et mål å få grammatikken til å drive *tolerant analyse* - "relaxed parsing"

Uten å gå inn i noen vidløftig filosofisk diskusjon, kan en si at ved hjelp av PLNLP kan en simulere språket "utenfra". Til forskjell fra forsøk på "indre" simulering, slik for eksempel Government and Binding og andre syntaktiske teorier gjør.

I grammatikken vår har vi ikke villet gi regler for (alle og) bare riktige setninger i norsk. Vi har villet skille ut de sekvensene som er klart ugrammatiske, altså sette en slags "ytre" grense for hva som er en norsk setning, samtidig som vi har villet gi resten en så presis strukturell beskrivelse som råd.

Skillet mellom mer eller mindre akseptable setninger har vi gjennomført på et annet nivå: i en egen tolkende komponent som bygger på den grunnleggende analysen. En kan også tenke seg andre tolkende komponenter "over" eller "etter" der igjen, som omfordeler underliggende roller, eller som entydiggjør eller peker ut den mest sannsynlige syntaktiske analysen av setninger med adverbialfraser eller preposisjonsledd.¹² På den annen

¹⁰ Correa 1987.

¹¹ Segond og Chanod 1989.

¹² Av typen *Han så mannen (med kikkerten)PP / Han så (mannen med kikkerten)NP*. Jf Jensen og Binot 1987.

side kan en stille opp regler for den mest sannsynlige analysen av *ugrammatiske* setninger, nærmest forsøk på å finne ut hva språkbrukeren kan ha ment...

Når vi har bestemt oss for en slik løsning, er det av flere grunner: Både for å oppnå en høy dekningsgrad slik all kommersiell programvare krever og for å ta hensyn til språklig kreativitet. Men også fordi den spesielle *avendelsen* vi hadde i tankene krevde tolerant analyse.

Programutvikling

Ord først.

Resultatene av den leksikologiske og morfologiske forskningen har først og fremst blitt utnyttet ved utvikling av lingvistiske funksjoner i IBMs egne tekstbehandlingsprogram: Automatisk orddeling, stavekontroll, bøyingsopplysninger og synonymordbok.

```

VISFRAM RFT      A1                               STAVING                               Side 1
** Ordet er feilstavet
==>
<-----1-----2-----3-----V-----5-----6-----7----->
Har du en leiekontrakt som ikke er tidsbegrenset (vånlig leiekontrakt),
og du blir sagt opp, kan du få oppsigelsen vurdert av domstolene.
Hovedregelen er at domstolene kan sette oppsigelsen til side hvis den
mangler saklig grunn, eller vil virke urimelig overfor leietakeren.
Det er den begrunnlsen utleieren gir for oppsigelsen, som blir vurdert
av rette +-----+
      Hvi ! begrunnelsen      ! ppsigelsen er urimelig overfor leietakeren,
kan rett ! begrunnelse      ! elsen er ugyldig , selv om det er saklig
grunn fo ! begrunnelsene    ! opp fra leieavtalen og mener at oppsigelsen
ikke fyl ! begrunnelsens    ! gyldighet, må du sende stevning til retten
innen 30 ! begrunnelsesnes  ! ppsigelsen.
      +-----+

----- Dokumentslutt -----

PF 1=Hjelp      2=Innskyt      3=Avslutt      4=Koder      5=GSøk      6=Sjekk
PF 7=Iilbake    8=Frem          9=Blukk       10=Bøyning   11=Neste    12=Synonymer

```

Stavekontroll: Stavehjelpvindu¹³ med mulige alternativ til "begrunnlsen".

¹³ I DisplayWrite370, et tekstbehandlingsprogram for stormaskiner.

VISFRAM RFT A1 STAVING Side 1

** Velg hvilket ord som skal utvides og trykk på ENTER

==>

<---+---1---+---2---+---3---+---V---+---5---+---6---+---7---+--->

Har du en leiekontrakt som ikke er tidsbegrenset (vanlig leiekontrakt),
og du blir sagt opp, kan du få oppsigelsen vurdert av domstolene.

Hovedregelen er at domsto +-----+ sigelsen til side hvis den
mangler saklig grunn, ell ! Verb: få ! lig overfor leietakeren.

Det er den begrunnelsen u ! Adjektiv: få ! ppsigelsen, som blir vurdert
av retten. +-----+

Hvis retten finner at oppsigelsen er urimelig overfor leietakeren,
kan retten avgjøre at oppsigelsen er ugyldig , selv om det er saklig
grunn for den. Blir du sagt opp fra leieavtalen og mener at oppsigelsen
ikke fyller lovens krav til gyldighet, må du sende stevning til retten
innen 30 dager fra du fikk oppsigelsen.

----- Dokumentslutt -----

PF 1=Hjelp 2=Innskyt 3=Avslutt 4=Koder 5=GSøk 6=Sjekk
PF 7=Tilbake 8=Frem 9=Blokk 10=Bøyning 11=Neste 12=Synonymer

Bøyning: Ordet "få" er en form av verbet FÅ eller av adjektivet FÅ. Brukeren velger og går videre.

VISFRAM	RFT	A1	STAVING			Side 1
						Linje 0
====>						
<-----1-----2-----3-----V-----5-----6-----7----->						
Har du en leiekontrakt som ikke er tidsbegrenset (vanlig leiekontrakt), og du blir sagt opp, kan du få oppsigelsen vurdert av domstolene.						
Hovedregelen er at domsto +-----+-----+-----+						
mangler saklig grunn, ell ! Bøyning av ordet "få": !						
Det er den begrunnelsen u ! Verb: !						
av retten. ! aktiv !						
Hvis retten finner a ! infinitiv få !						
kan retten avgjøre at opp ! presens får !						
grunn for den. Bli du sa ! preteritum fikk !						
ikke fyller lovens krav t ! perfektum partisipp !						
innen 30 dager fra du fik ! i perfektum fått !						
! samsvar !						
! intetkjønn fått !						
----- ! han- el. hunkjønn fått !						
! flertall el. svak bøyn. fätte !						
! presens partisipp fående !						
! S-former !						
! infinitiv fås, fåes !						
! presens fås, fåes !						
! presens partisipp fåendes !						
! imperativ få !						
+-----+-----+-----+						
PF 1=Hjelp	2=Innskyt	3=Avslutt	4=Koder	5=GSøk	6=Sjekk	
PF 7=Tilbake	8=Frem	9=Blokk	10=Bøyning	11=Neste	12=Synonymer	

Bøyningsmønster for verbet FÅ.¹⁴

¹⁴ Svært hendig for en som skal skrive et fremmedspråk, men også nyttig for morsmålsbrukere. På denne måten kan en for eksempel få oversikt over alle tillatte former av bokmålsordet SKI.I i preteritum...


```

CRITSHOW SCRIPT A1          ** CRITIQUE **          Processing complete
====>

* * * Top of File * * *
Hun sa det til de.          00000
                             !Gal form av pronomenet 00001
* * * End of File * * *          00002

PF1= Help      2= Aid      3= End      4= Previous  5= Next      6= Profile
PF7= Backward  8= Forward  9= Diagram 10= Accept  11= Ignore   12= Summary

```

så hva som må til av endringer,

```

CRITSHOW SCRIPT A1          ** CRITIQUE **          Processing complete
====>

* * * Top of File * * *
Hun sa det til de.          00000
                             ==
                             Gal form av pronomenet
                             Bruk objektsformen i stedet
* * * End of File * * *          00002

PF1= Help      2= Aid      3= End      4= Previous  5= Next      6= Profile
PF7= Backward  8= Forward  9= Diagram 10= Accept  11= Ignore   12= Summary

```

og dernest en kort regel som begrunnelse:


```

CRITSHOW SCRIPT A1          ** CRITIQUE **          Processing complete
====>

* * * Top of File * * *          00000
Hun sa det til de.              00001
==
      Gal form av pronomenet
      Bruk objektsformen i stedet
      Når et pronomen står som objekt
      eller etter en preposisjon, skal
      det ha objektsform.
* * * End of File * * *          00002

PF1= Help      2= Aid      3= End      4= Previous  5= Next      6= Profile
PF7= Backward  8= Forward  9= Diagram 10= Accept  11= Ignore   12= Summary

```

Er en ikke fornøyd med det, kan en be om å få lese det rette avsnittet i "håndboka". En går fra skjerm til skjerm ved å trykke på funksjonstast 2.¹⁶

Når en er overbevist, kan en trykke på den rette funksjonstasten,¹⁷ og setningen blir rettet automatisk.¹⁸

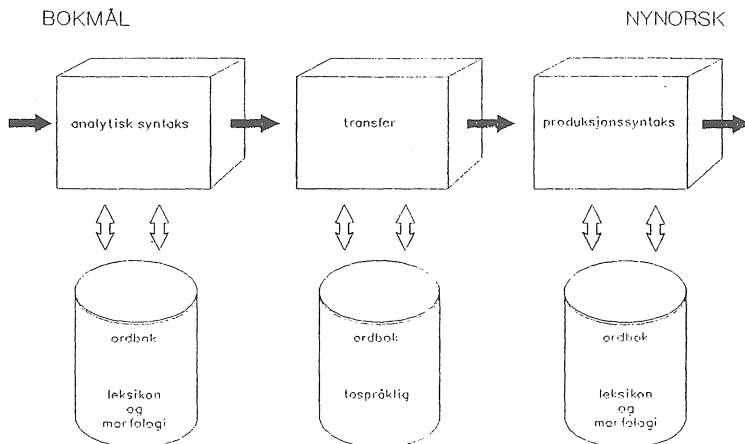
Dette prosjektet ble det ikke noe av. I stedet har vi brukt den analytiske grammatikken i et forsøksystem for automatisk oversettelse fra bokmål til nynorsk,

Flyten i dette systemet er slik:

¹⁶ "Aid" nederst på skjermen ovenfor. (Selv om det viser hva som skjer med en norsk setning, er selve programmet på engelsk på dette forsøksstadiet.)

¹⁷ "Accept".

¹⁸ For mer omfattende endringer enn den som er nevnt i eksempelet, trenger en naturligvis også en produksjonsgrammatikk, som kan gjøre om på ordfølgen.

Bokmålssetningen blir analysert ved hjelp av syntaksen og morfologien. Mulige syntaktiske forskjeller fanges opp av regler i transfer-delen, der det også er hengt på en tospråklig ordbok. På grunnlag av denne informasjonen blir den riktige nynorsksetningen bygd opp, og alle ord får rett bøyning av morfologien.

Det er nødvendig med en omfattende analytisk syntaks for å drive et system for automatisk oversettelse - selv for to skriftspråk som står hverandre så nær som bokmål og nynorsk. Et enkelt eksempel på det er oversettelse av setninger som inneholder et substantiv som har forskjellig genus i de to språkene. Det som gjør at vi ikke kan nøye oss med et system uten noen syntaks, er naturligvis samsvarsbøyningen - og som en forutsetning: At systemet finner ut hvor en NP begynner og slutter.

Oversett til nynorsk:
Hun leste en liten saga.

```

FHSETN1NP1  PRON1* "Hun"
  VERB1* "leste"
    NP2  ADJ1  "en"
      ADJP1 ADJ2* "liten"
        NOUN1* "saga"
          PUNC1  "."
  
```

Nynorsk tre

```

FHSETN2NP3  PRON2* "Ho"
  VERB2* "las"
    NP4  ADJ3  "ei"
      ADJP2 ADJ4* "lita"
        NOUN2* "soge"
          PUNC2  "."
  
```

Setning på nynorsk:
= = = > Ho las ei lita soge .

Det første treet er et analyse tre, slik vi har sett eksempel på før. Det neste viser hvordan nynorsksetningen blir produsert. Og den ferdige nynorsksetningen finner vi etter dobbelt-pila nederst.¹⁹

I eksempelet ovenfor er det nødvendig å få slått fast at "en" er den ubestemte artikkel og ikke pronomen "en". Det siste ville være mulig dersom "en" ble analysert som indirekte objekt - noe som jo skulle være fullt mulig utfra en analogi med en setning som *Hun leste ham teksten*. Syntaksen må altså ikke bare være stor nok. Den må også være finmasket nok til å skille mellom to slike setninger.

Ett eksempel til: Passiv. S-passiv er jo som regel ikke bra på nynorsk, og S-passiv i bokmålssetningen blir gjort om til omskreven passiv, her med VERTE.

Oversett til nynorsk:

Saken granskes av utvalget.

```
-----
FHSETN1NP1  NOUN1* "Saken"
  VERB1* "granskes"
  PP1  PREP1 "av"
      NOUN2* "utvalget"
  PUNC1 "."
-----
```

Nynorsk tre

```
-----
FHSETN2NP2  NOUN3* "Saka"
  VP1  VERB2* "vert"
  VERB3* "granska"
  PP2  PREP2 "av"
      NOUN4* "utvalet"
  PUNC2 "."
-----
```

Setning på nynorsk:

= = = > Saka vert granska av utvalet .

Men det fins unntak. For eksempel dersom det opptrer et modalverb i setningen. En regel i transfer-delen tar tak i det, og slipper hele setningen igjennom slik den er - med S-passiv.

¹⁹ "pa" i stedet for "på" er bare å beklage, men har ikke noe med selve oversettelsen å gjøre. Grunnen er igjen at selve systemet er skrevet i og for engelsk, og i utviklingsmiljøet, slik som her, kan en ikke bruke andre bokstaver enn dem som brukes i engelsk. ("å" svarer til et reservert tegn.) Men i de norske setningene går det naturligvis an både med små og store "æ", "ø" og "å", og i den utgave av systemet som er ferdig for "produksjon", vil slike ting aldri synes.

Oversett til nynorsk:

Saken bør granskas av utvalget.

FHSETN1NP1 NOUN1* "Saken"
 VP1 VERB1* "bør"
 VERB2* "granskas"
 PP1 PREP1 "av"
 NOUN2* "utvalget"
 PUNC1 "."

Nynorsk tre

FHSETN2NP2 NOUN3* "Saka"
 VP2 VERB3* "bør"
 VERB4* "granskast"
 PP2 PREP2 "av"
 NOUN4* "utvalet"
 PUNC2 "."

Setning på nynorsk:

= = = > Saka bør granskast av utvalet .

Og til sist et eksempel på endring av kasusform for pronomen som står som subjektspredikativ både i en enkel setning og i en ikke fullt så enkel en:

Oversett til nynorsk:

Det er meg.

FHSETN1NP1 PRON1* "Det"
 VERB1* "er"
 NP2 PRON2* "meg"
 PUNC1 "."

Nynorsk tre

FHSETN2NP3 PRON3* "Det"
 VERB2* "er"
 NP4 PRON4* "cg"
 PUNC2 "."

Setning på nynorsk:

= = = > Det er eg .

Oversett til nynorsk:

Til fredag er det oss som kommer.

 FHSETN1PP1 PREP1 "Til"
 NOUN1* "fredag"
 VERB1* "er"
 NP1 PRON1* "det"
 NP2 PRON2* "oss"
 JLEDDS1 CONJ1 "som"
 VERB2* "kommer"
 PUNC1 "."

Nynorsk tre

 FHSETN2PP2 PREP2 "Til"
 NOUN2* "fredag"
 VERB3* "er"
 NP3 PRON3* "det"
 NP4 PRON4* "vi"
 JLEDDS2 CONJ2 "som"
 VERB4* "kjem"
 PUNC2 "."

Setning pa nynorsk:

== == > Til fredag er det vi som kjem .

Her har jeg vist hvordan systemet kan virke interaktivt i en utviklingssammenheng. Men en kan også kjøre det satsvis, det vil si la det virke på større tekster.

Dette systemet bygger på deler fra flere steder i IBMs forskningsverden, og er i og for seg et godt eksempel på gjenbruk av datasystem. Selve arkitekturen og modulkallene er utviklet for IBM av INESC i Lisboa (Portugal),²⁰ der en også har tilpasset systemdelene, slik at de kan virke sammen med de norske modulene.

Systemet virker, og det virker godt. Systemdelen er ferdig. Det som står igjen, er nærmest en utvidelse av de språklige komponentene: transfer-reglene, noen få produksjonsregler og en tospråklig ordbok. Vi regner at nærmere 38 årsverk ligger bak systemet slik det er nå.²¹

Men det står igjen i underkant av 2 årsverk med språklig utvikling.²²

²⁰ Se Santos 1988

²¹ Når vi regner med PLNLP, analytisk syntaks, skall og arkitektur til oversettelsessystemet, tilpassing og utvikling av leksikon og morfologi for både bokmål og nynorsk.

²² IBM Norge søkte Staten ved Statens forvaltningstjeneste om utviklingsstøtte, siden et system for automatisk oversettelse fra bokmål til nynorsk bare vil være av interesse for det norske markedet, og mest av alt for det offentlige. Vi fikk nettopp avslag, og systemet vil sannsynligvis aldri bli fullført.

Litteratur

Correa, N.: "An Attribute-Grammar Implementation of Government-binding Theory". Foredrag på 25th Annual Meeting of the ACL. Stanford (Ca). 6-9 juli 1987

Engh, J.: "IBM Norges database for moderne norsk". I Fjeld, R.V.(ed.): Leksikografi i Norden. Oslo 28-31 mai 1991. Under arbeid, Oslo 1991 (1991a)

Engh, J.: "Fra bokmål til nynorsk. Om oversettelsessystem og om et system for automatisk oversettelse fra bokmål til nynorsk". Upublisert notat, IBM Norge. Kolbotn 1991 (1991b)

Engh, J.: *IBM's Norwegian Lexicon Project 1984-91*. Upublisert rapport, IBM Norge. Kolbotn 1991 (1991c)

Engh, J.: *Grammar development at IBM Norway 1988-91*. Upublisert rapport, IBM Norge. Kolbotn 1991 (1991d)

Heidorn, G.: *Natural Language Inputs to a Simulation Programming System*. Monterer (Ca) 1972

Heidorn, G.: "Augmented Phrase Structure Grammars". Foredrag på Workshop on Theoretical Issues in Natural Language Processing. Cambridge (Mass). juni 1975

Jensen, K. og Binot, J.-L.: "Disambiguating Prepositional Phrase Attachments by Using On-Line Dictionary Definitions". I *Computational Linguistics* 3-4, 1987

Jensen, K., Heidorn, G., Richardson, S. og Haas, N.: "PLNLP, PEG, and CRITIQUE: Three Contributions to Computing in the Humanities". IBM Research Report RC 11841, 4/23/86, T.J. Watson Research Center, Yorktown Heights (New York, USA)

Santos, D.M.: "An MT prototype from English to Portuguese". I *Proceedings of the IBM Conference on Natural Language Processing, October 24-6, 1988*. Thornwood (NY) 1988

Segond, F. og Chanod, J.-P.: "La Grammaire catégorielle enrichie: Une implémentation". IBMs vitenskapelige senter i Paris 1989

KORLEIS BRUKER FOLK ORDBØKER?

Av Oddrun Grønvik

1 Innleiing

Å lage ordbøker har tradisjonelt vore eit praktisk handverk. Redaktøren sjølv har fått avgjere korleis ei god ordbok er, utan å bry seg noko særleg om behov eller bruk. Ordboksredigering har vore og er fortsatt rekna som ein ikkje-akademisk disiplin, endå om forfatarane ofte har vore framståande lingvistar. Det er vel først i dei siste tjue åra at det å lage ordbok er vorte problematisert og drøfta i akademiske miljø, og at produksjonen av vitskaplege ordboksverk er dregen inn i universitetsbygningane.

Debatten om brukarkrav til ordbøker kom samstundes med utdanningsekspløsjonen i etterkrigstida. Hordar med ungdom søkte til studium av morsmål og framandspråk, og trong hjelpemiddel. Særleg framandspråkopplæringa vart profesjonalisert. Framandspråklærarutdanninga kom etter kvart inn som akademisk faggrein, med ein internasjonal diskusjon av metodar og middel. I denne samanhengen vart det interesse for ordbøker både som læremiddel og lærestøtte. Interessa galdt både eitt- og tospråklege ordbøker. Kravet til ordboka i denne samanhengen var at ho skulle vere effektiv. Det vart spekulert ein god del på korleis denne gode, dvs effektive ordboka skulle vere innretta. Det vart òg eksperimentert ein del med form, kodar, opplysningsutval osv.

Eit stadig ankenål mot dei eksperimentlystne ordboksredaktørane, språklærarane og ordboksmeldarane har vore at reformane byggjer på gissing; det fanst ikkje sikker kunnskap om kva brukarane ønskte av ordbøkene sine, og korleis ordbøkene faktisk vart brukte. Dette har nokre få forskarar prøvt å bøte på frå 1962 og

utetter. Undersøkingane som er gjorde, er fåe og etter måten småe. Dei er likevel det beste vi har.

Eg skal no drøfte stutt dei undersøkingane eg har kjennskap til. Det er Barnhart 1962, Quirk 1971, Bujas 1975, Tomaszczyk 1979, Béjoint 1981, Hartmann 1982, Mitchell 1983, Tono 1985. (eit oversyn over desse undersøkingane står som tillegg etter artikkelen).

Desse undersøkingane har nokre felles drag. Alle er gjorde av akademikarar som også er framandspråkslærarar, leksikografar eller leksikologar. Dei gjeld primært ungdom under utdanning, men ikkje nødvendigvis språkstudentar. Eit par har samstundes vore retta mot røynde språklærarar og språkarbeidarar, som då fungerer som ei slags kontrollgruppe.

Nokre av undersøkingane gjeld eittspråklege ordbøker, nokre tospråklege, og nokre baa. Ordboksstorleiken ser ut til å vere sams. Det er den mellomstore bruksordboka med 30 til 100 000 oppslagsord, av same type som Bokmålsordboka og Nynorskordboka, eller Cappelens Engelsk-norsk ordbok, som er studieobjekt. Det seier seg elles sjølv av ei tospråkleg ordbok jamnast har færre oppslagsord enn ei eittspråkleg, men til gjen-gjeld motsvar, forklaringar og fleire bruksdøme.

Den vanlegaste metoden i desse undersøkingane er bruk av spørjeskjema. Men i nokre tilfelle er observasjon i språklaboratorium elle klasserom også nytta. Ei undersøking som først og fremst gjeld kvaliteten på ordboka, innebar jamføring av nytt ekserpttilfang med ordtilfanget i ei standardordbok som var mogen for revisjon.

Alle spørjeundersøkingane har spørsmål om bruks-situasjon. Bruken fell i to hovudkategoriar. Lying, lesing, og i tospråksarbeid omsetjing frå målspråk til eige språk krev passiv kompetanse i målspråket, medan tale, skrivning og omsetjing frå eige språk til målspråk krev aktiv kompetanse. Det er ein vanleg påstand mellom

leksikologar at ein i røynda treng fire ordbøker for å dekkje ein tospråkssituasjon; ei kvar veg for aktiv språkbruk, og ei kvar veg for passiv. Dette er eit bruksskilje som har fått følgjer for ordbokstypologien i dei store ordbokslanda, av di det blir laga både tospråklege og eittspråklege ordbøker som er spesielt innretta på å hjelpe fram aktiv kompetanse. Desse ordbøkene skil seg dermed noko frå dei tradisjonelle ordbøkene. Undersøkingane kan seie noko om dette er løna arbeid. På dette punktet utfyller observasjonsundersøkingane og spørjeundersøkingane kvarandre.

Alle spørjeundersøkingane har òg spørsmål om kva slags opplysningar folk leitast etter i ordbøker. Oftast er det spørsmål etter kva ein har vore nøgd eller misnøgd med, og etter framlegg til forbetringar. Desse siste spørsmåla høver særleg godt til å syne fram om ordboksbrukaren greier å utnytte ordboka fullt ut. Svara på desse spørsmåla kan òg fortelje mykje om korleis brukarane ser på ordboka.

Vansken med å jamføre undersøkingane er at a) talet på spørsmål varierer, b) dei er litt ulikt ordlagde, så ein kan somtid vere uviss på kva som er meint, og om resultatata kan jamførast direkte (kva er syntaktisk informasjon i ordbøker?) og c) forfattarane refererer funna sine kvar på sin måte. Dersom ein verkeleg skulle kjenne seg viss på at jamføringane stemde, måtte ein vel gå til talmaterialet. Og det ville heller ikkje vere godt nok, av di undersøkingane er gjorde i ulike land og miljø, og måten å snakke om språk på varierer frå kultur til kultur. Med desse atterhalda meiner eg likevel at det er viktige sams tendensar i funna. Det meiner visst forfattarane sjølve også, for dei seinare refererer stadig til dei tidlegare.

Endå om talet på spørsmål varierer i spørjeundersøkingane, har dei i det mest samle seg om dei same emna. Dei undersøkingane som er gjorde i språklabora-

torium, kastar lys over visse sider ved spørjeundersøkingane. Emna det har vore spurt etter, gjeld kunnskapsnivå og kvalifikasjonar hjå intervju-/observasjonsobjekta som språkbrukarar, anten det er i morsmålet eller framandspråket; kva for ordbøker dei nyttar og kvifor; kor ofte og i kva situasjonar dei nyttar ordbøker; kva dei ser etter; kva dei meiner ei ordbok bør innehalde (merk at dette er to heilt ulike spørsmål!); og som regel invitasjonar til kritikk, kommentarar og framlegg om forbetringar.

Nedanfor vil eg kommentere desse emna, med utgangspunkt i kva som kan vere nyttig og viktig å ha i minnet om ein vil arbeide for å fremje ordboksbruk her til lands.

2 Dei spurde/undersøkte

Den mest interessante brukargruppa er av fleire grunnar ungdom under utdanning. Det er i den livsfasen ein først kjøper ordbøker, bruker ordbøker mest intenst, og - vonleg - legg seg til ordboksvanen, 'The Dictionary Habit'. Den nest mest interessante brukargruppa er språklærarane og profesjonelle språkarbeidarar: dette er den tonegjevande brukargruppa. Gjennom råd og preferanse har ho stor innverknad på ordboksval hjå ungdom under utdanning.

I Noreg har vi til nyleg mangla mellomstore, eittspråklege ordbøker for dei to målformene. Utvalet av mellomstore tospråklege ordbøker har vore og er framleis skralt. Lenger ned i Europa, der tilgangen på ordbøker er betre, og ordbokskulturen meir oppdriven, er det altså desse typane som blir tilrådde, også for nybyrjarar i framandspråk. Det er likevel nemnt i ei undersøking (Tomaszcyk 1979) at ordboksutvalet var dårleg for visse språkpar.

Alle undersøkingane gjeld på eit eller anna vis ord-

boksbruk og -tame hjå skuleelevar og studentar. I tre undersøkingar (Barnhard, Quirk, Mitchell) dreiar det seg om å meistre ordbøker for morsmålet, i resten dreiar det seg om ordboksbruk i samband med meistring av framandspråk. Det er verd å merke seg at eit par av undersøkingane skil mellom språkstudentar og studentar av andre fag, dvs folk som ser språkkunnskap som reiskap, ikkje studieobjekt. Både Quirk og Tomazszyk fann samsvar mellom studium og grad av interesse for tilleggsopplysningar av typen bruksmerking og etymologi. Det kunne elles ymse litt kva aspekt ved språket som reiskap-studentane ikkje interesserte seg for. Men poenget var det funksjonelle perspektivet på ordboksbruken.

Tomazszyk nemner at dei utanlandske studentane som ikkje studerte språk, var mest kritiske til ordbøkene sine. Dette set han i samband med at dei ofte hadde små og forelda ordbøker; dei visste ikkje kva som fanst på marknaden. Likeins var det minst interesse i denne gruppa for spesialordbøker, t.d. over terminologi, noko som var pussig i lys av at deira eige fagspråk ofte var betre dekt i slike ordbøker. Det viste seg også at røynde, tekniske omsetjarar brukte spesialordbøker mindre enn generelle, litterære omsetjarar. Her gjev ikkje Tomazszyk noko framlegg til forklaring, men det ligg nær å tenkje seg at så spesialisert omsetjararbeid må stø seg på oppsamla røynsle og direkte kontakt med fagmiljøa; ordbøker for slike felt er aldri aktuelle nok.

Quirk fann same tendensen hjå engelske studentar; realfagsstudentane var opptekne av at oppslagsorda i den allmenne ordboka dei hadde, mangla presise, tekniske definisjonar. Men dei var lite viljuge til å skaffe seg spesialordbøker. Béjoint noterer òg at dess mindre røynde studentane er, dess sterkare er ønsket om å få alt i ei ordbok. Det kan sjå ut som om vi har ein

skala, der den lite kyndige og lite språkorienterte ordboksbrukaren har dei mest omfattande krava til ordboka; han vil finne det han leitar etter med ein gong, elles kan det vere det same. Med aukande kjennskap til språk og ordboksbruk kjem resignasjonen, og forståinga for at ei mellomstor allmenn ordbok ikkje kan ha alt; det trengst spesialordbøker, tillegg og ymse andre hjelpemiddel som 'inngangsdører' til språklageret.

3 Kva for ordbøker og kvifor

Dei fleste engelske studentar har ei ordbok, same kva fag dei studerer. Av dei 220 som svarte på spørjeundersøkinga til Quirk, var det 192 som åtte ei mellomstor eittspråkleg ordbok (i morsmålet). Desse studentane fordelte seg jamt på humaniora, jus, realfag og medisin. Eit fleirtal hadde ei av Oxford-ordbøkene, fortrinnsvis the Concise Oxford Dictionary (COD). Dei fleste hadde henne av di dei var vane med henne heimanfrå. Det var eit svakt samsvar mellom bruksfrekvens og det å eige ei ordbok.

Undersøkinga til Tomazszcyk femnde som nemnt om 16 språkpar. Han bad svararane føre opp kva dei hadde av ordbøker, gruppert i a) eittspråkleg på målspråket (S2), b) tospråkleg mellom kjeldespråket (S1) og målspråket (S1-S2 og S2-S1), spesialordbøker og tekniske ordbøker. Det synta seg at alle dei spurde, anten dei var studentar eller profesjonelle språkfolk med 30-40 års røynsle, hadde og nytta tospråklege ordbøker, frå målspråket særleg til lesing og til målspråket særleg ved omsetjing til målspråket. Eittspråklege ordbøker på målspråket vart først og fremst nytta av den profesjonelle gruppa. Av 449 hadde 422 S2-S1-ordbok, 348 S1-S2-ordbok 267 hadde ei eittspråkleg S2-ordbok.

Dei fleste gjekk etter talet på oppslagsord når dei kjøpte ordbok, men var ei ordbok først kjøpt, vart ho

ikkje erstatta av noko nyare og betre - folk heldt seg til den dei hadde.

96 % av dei spurde i Béjoints undersøking hadde ei eittspråkleg engelsk ordbok (Oxford Advanced Learner's Dictionary (ALD) 45 %, Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE) 27 % og COD 14 %). 85 % svarte at dei kjøpte den lærarane rådde dei til å ta, i første (55 %) eller andre (29 %) studieår. På spørsmål om kva for andre ordbøker av same slag dei kjende til, nemnde dei stort sett dei andre tilrådde ordbøkene. Dei færaste svarte på spørsmål om kva for ei ordbok dei likte best. Ved å jamføre med andre svar kom Béjoint fram til at dei likte den dei hadde av di dei var vane med henne.

Hartmann, som undersøkte ordboksbruk i samband med tyskundervisninga ved vidaregåande skular og høgskular i sørvest-England, fekk litt andre svar på desse spørsmåla. 50 % av elevane og studentane hadde ordbok frå første læreår, alle hadde ordbok etter to undervisningsår. Men meir enn halvparten hadde skaffa seg ordbok på eiga hand, utan tilråding frå lærar. Svara på spørsmålet om kva for ordbok, synte at ei eldre ordbok som for lengst var ute av prent, var mest nytta. Det var tydeleg at ordbøker går i arv! Den nyaste var nytta ved universitetet i Exeter. Ho vart introdusert i skulane av studentar som kom ut som språklærarar.

Eit lite overraskande poeng er at nybyrjarar kjøper ordbøker på grunnlag av råd frå lærarar, og sjølve har lite greie på kva som finst. Det som i større grad stiller sinnet til ettertanke er kor stor vanens makt ser ut til å vere når det gjeld ordboksbruk. Ordbøker går i arv, eller folk kjøper det dei har vant seg til heime; til og med røynde lingvistar nyttar i det lengste dei ordbøkene dei har, heller enn å setje seg inn i oppføringsmåten i ei ny.

4 Kor ofte og i kva situasjonar nyttar folk ordbøker?

Av Quirks 220 studentar var det 156 som slo opp i ordboka meir enn ein gong i månaden, 66 som slo opp sjeldnare. 74 slo opp ein gong i veka eller oftare. Bruksfrekvens synte seg å vere ei viktig skilje i høve til andre spørsmål som galdt val av ordbok til spesielle føremål, vanskar med å bruke ordboka og synspunkt på kva som burde vere med. Dess oftare studentane brukte ordbok, dess nøyare var dei med kva for ordbok dei nytta. Dess meir ville dei òg ha med av opplysningar som ikkje var strengt bruksretta, t.d. om uttale, etymologi og kjelder. Humanistane var meir nøyereknande og frekvente brukarar enn realistane. Når det galdt bruk, kom det klart fram at ordbøker vert nytta mest ved lesing, til å finne tydingar. Dei vert i liten grad nytta ved skriving, men då mest for å kontrollere rettskriving. Det var altså ved passiv språkbruk at ordboka først og fremst vart teken i bruk. Heile 57, altså ca 25 %, nemnde ordleikar og spel som det viktigaste bruksområdet heime hjå foreldra: kryssord og scrabble har nok hjelp mange inn i 'ordboksvanen'.

Tomaszczyk spurde om kor ofte ordbøker vart nytta i samband med lyding, lesing, tale, skriving, og omsetjing til og frå målspråket. Svara synte at 60-70 % av studentane nytte ordbok når dei las, skreiv eller sette om, men lite i samband med munnleg språkbruk. For dei røynde språkarbeidarane var det først og fremst aktuelt med ordbok i samband med omsetjingsarbeid (44-46 %). Båe grupper brukte mest tospråklege ordbøker til alle aktivitetar.

Béjoints undersøking synte at 40 % brukte ordbok kvar dag, 52 % kvar veke. Dette er svært høge tal (Béjoint viser til ei undersøking av ordboksbruk hjå japanske studentar, som synte 11 % kvar dag, 55 % kvar veke. Denne undersøkinga har eg ikkje fått tak i). Dette hadde Béjoint inga forklaring på. På spørsmål om

kva studentane brukte ordboka til, fekk han desse svara: 1) omsetjing S2 til S1 86 %, 2) skriftleg prøve i tekstforståing (comprehension) 60 %, 3) skriftleg stil, omsetjing S1-S2 58 %, 4) munnleg prøve i forståing av lesen tekst (comprehension) 14 %, 5) munnleg forteljing 9 %. Den typiske ordboksbruken er altså knytt til å 1) avkode skriven tekst, deretter 2) innkode skriven tekst. Langt etter kjem 3) avkode tale og 4) innkode tale.

Hartmann fann det same mønsteret i si undersøking, både for studentar og lærarar. Av studentane oppgav 40 % at dei slo opp kvar dag, 57,6 % kvar veke. Av lærarane oppgav 27 % at dei slo opp kvar dag, 59,7 kvar veke, resten sjeldnare. Det var ikkje skilt mellom eitt- og tospråklege ordbøker. Rangert etter bruk fekk ein desse tala for ulike aktivitetar: omsetjing frå tysk 93,3 %, omsetjing til tysk 91,6 %, lesing 82,6 %, stil (fri tekst) 74,2 %, lyding 19,1 %, samtale 15,7 %, anna 12,9 %. Det var lite variasjon etter skuleslag eller alder, og klar fordeling på aktivitetstype, som hjå Tomaszczyk og Béjoint.

Hartmann kommenterer òg det at omsetjing openbert er ei svært populær øvingsform, og at ho ser ut til å krevje tospråklege ordbøker.

Alle undersøklarane har merkt seg at dei får lågare tal for ordboksbruk ved fri skriving og omsetjing til målspråket enn for lesing og omsetjing frå målspråket. Dette tyder på at ein god del av strevet med å lage gode studentordbøker for aktiv språkbruk førebels har vore fånyttas strev. Dette kjem tydelegare fram under neste punkt, som er

5 Kva ser brukarane etter, og kva meiner dei ei ordbok bør innehalde?

Den eldste undersøkinga, Barnhard si, (1955) dreia seg berre om kva amerikanske collegestudentar brukte ordbø-

ka til. Lærarane ved collega vart bedne om å rangere seks slags ordboksopplysningar etter kor ofte førsteårsstudentane slo dei opp. Rekkjefølgja i oppslagsfrekvens var 1) tyding, 2) rettskriving, 3) (eit stykke bak) uttale, synonym, bruksopplysningar og tillegg (for mål og vekt o.l.) og 4) (langt bak) etymologi.

Som nemnt brukte dei fleste studentane i Quirk si undersøking ordboka til å slå opp tydingar, dvs. definisjonar, og til å kontrollere rettskriving (orddeling). Langt færre nemnde at dei av og til såg etter synonym ('det rette ordet'), etymologiske opplysningar, faste ordsamband (kollokasjonar), uttale, eller bladde av allmenn interesse. Fleirtalet tykte og at det var vanskeleg å bruka ordboka til å finne rette ordet, stundom vanskeleg å forstå språket i definisjonane, og vanskeleg å forstå uttaleopplysningane.

Men eitt er kva dei brukte ordboka til, og om dei greidde å utnytte henne; noko anna kva dei ville ha i henne. Det var fleirtal for å ha med synonym og antonym og velkjende ord (som blir svært lite slegne opp). fleirtalet ville òg ha med eit skjønsamt utval med amerikanismar, merkte med stjerne til skrekk og åtva-ring!

For alle spørsmåla om innhald gjeld det at det var klart samsvar mellom bruksfrekvens og ønske om fleire slags opplysningar. Fleirtalet ville til dømes ikkje ha med opplysningar om ordklasse, etymologi eller uttale. Dei ville heller ikkje ha med slang, dialektord eller leksikon-ord (t.d. Freud 'kjend austerrisk vitskapsmann...'). Men mellom dei som nytta ordbok minst ein gong i veka, var det eit solid fleirtal for å ha med alt dette.

Quirk kom etter dette fram til at det studentane kravde av ordboka over morsmålet, var at ho skulle gje eit bilete av heile språket, som normert felleskode. Ho skal vere eit definisjonsregister over dei lingvistiske

eller generiske orda i det nasjonale standardspråket. Meiningskilnadene mellom brukarane kom fram ved spørsmål om tilleggsopplysningar, og ved spørsmål om utkant-områda i ordtilfanget, sett frå den nasjonale standarden. At ordboka gjev eit slikt bilete av språket, skal redaktørane syte for - eit fleirtal av brukarane sa nei til kjeldefesta sitat.

Dei spurde i undersøkinga til Tomazsyczk arbeidde med framandspråk, og hadde dermed til dels andre krav. Men det var òg viktig samsvar både i bruk og forventningar. Tyding, som jo alltid er viktigast, slo dei oftast opp i tospråklege ordbøker, så interesse for definisjonar på målspråket er ikkje nemnt. I dei tospråklege ordbøkene var det størst interesse for mot-svar og synonym på målspråket (74 %), deretter rettskriving, idiom (72 %), trykk og utale (65 %) eidar, forbanningar (45 %), orddeling (36 %), etymologi (19 %).

Om lag 70 % av språkstudentane og dei litterære omsetjarane seier dei nyttar ordbøker til å slå opp grunnleggjande grammatikalsk informasjon (kjønn, bøy-ing, funksjonsord) for å forstå ein tekst. Berre 59 % slo opp slikt når dei sjølve skulle nytte målspråket, trass i den informasjonen som faktisk fanst i ordbøkene. Denne informasjonen var studentane ikkje klar over, og dei etterlyste grammatikkskjema samordna med ordboksartiklane. Tomazsyczk nemner som ei mogleg forklaring at brukarane ikkje blir konfronterte med hol i eigne kunnskapar når dei produserer språk, slik dei blir når dei tek mot.

Dei spurde hadde ein del spesielle krav til innhald i målspråksdekking. Det galdt viktige eigennamn (71 %) og illustrasjonar i eittspråklege målspråksordbøker som støtte for definisjonane (69 %). Dei ville òg ha tilleggslistar bak i ordboka med forkortingar (73 %), geografiske namn (70 %), uregelrett bøying (58 %), mål

og vekt (43 %) fornamn og etternamn (49 og 41 %)!

Både i eitt- og tospråklege ordbøker ventar folk å finne opplysningar om tyding, rettskriving og ordde-
ling, status, stilnivå, bruksområde og frekvens; passiv
(morfologi etc) og aktiv grammatikk (syntaks, idiom,
kollokasjonar). Dei fleste stilte mykje strengare krav
til tospråklege ordbøker og spesialordbøker enn til
allmenne eittspråklege ordbøker på målspråket, difor
fekk dei tospråklege jamt over dårlegare karakter.
Tomazszcyk meinte at denne bedømminga meir hang saman
med at studentane hadde ein ståstad å vurdere dei
tospråklege ordbøkene frå i kunnskapen om sitt eige
språk, enn at eittspråklege ordbøker alltid er betre.
Ei anna forklaring kan vere at ordboka får skylda for
faktisk mangel på samsvar mellom språka - og eit tredje
punkt er at det gjev status å ha kome så langt at ein
har utbytte av å nytte ei eittspråkleg ordbok på mål-
språket.

På spørsmål om kva dei såg etter i ordboka, svara
studentane i undersøkinga til Béjoint i rekkjefølgje 1)
tyding (87 %), 2) syntaktisk informasjon (53 %), 3)
synonym (52 %), 4) rettskriving, uttale (25 %), 5)
språkleg variasjon (19 %), 6) etymologi (5 %). Dette er
same tendens som hjå Tomazszcyk: tyding er alt, opphav
ingen ting, og ordboka blir brukt som ei utvida form
for glossar. Béjoint gjev endå sterkare enn Tomazszyk
og Quirk uttrykk for at ordbøker først og fremst blir
nytta i avkodning av skriven tekst.

Vel halvparten av studentane i Béjoints undersøking
bladde på måfå av og til (55 % ja, 40 % nei). 55 %
hadde lese raskt gjennom innleiinga til ordboka, 34 %
aldri. Ingen slo opp i innleiinga når dei ikkje fann
det dei leitte etter i ordboka. Dei vart òg spurde om
dei slo opp i tilleggslistene bak i boka. Der var svara
slik: forkortingar 40 %, uregelrette verb 30 %, mål-
einingar 27 % og eigennamn 12 %. Brukskodane vart lite

nytta: 55 % svarte aldri. Av ordtypar som vart slegne opp, nemnde dei idiom (68 %) leksikon-ord (55 %), kulturbundne ord (53 %), slang (40 %). Ord dei sjeldan eller aldri slo opp, var vanlege ord (66 %), funksjonsord (47 %), tabuord (45 %), eigennamn (38 %). Det vil seie at orda som blir slegne opp, er dei som gjev vanskar ved avkodning. Dei som gjev vanskar ved innkodning, blir sjeldan slegne opp.

Studentane vart bedne om å vurdere ordbøkene sine, både dei eittspråklege og dei tospråklege. 77 % var nøgde. Béjoint fann same tendens som hjå Tomazszcyk i ordboksvurderinga: eittspråklege målspråkordbøker får betre karakter enn tospråklege. Somme av studentane hevda at den eittspråklege var meir eksakt, og gav betre rettleiing om synonym. Men det kom òg fram at ho hadde høgare status.

Manglane som vart nemnde, var uklare definisjonar, uklar syntaktisk rettleiing, manglande oppslagsord. Under 30 % nemnde kvar av desse manglane. Ellers vart det klaga over for lange ordartiklar (16 %) og uforståeleg koding (10 %) - dette siste frå det mindretallet som hadde gjeve seg i kast med kodane. På spørsmål om manglande ord vart det nemnt samansette ord, amerikanismar, tekniske ord og slang. Forfattaren nemner særskilt at det er ufatteleg for franske studentar at dei skal måtte gå til ei anna ordbok nå dei les amerikanske tidsskrift og blad.

Som dei andre fekk Hartmann dei spurde til å rangere type opplysning og type ord etter kor ofte dei slo opp. Funna hans stemmer godt med Béjoint og Tomazszcyk sine. Rekkjefølgja var slik: tyding (82,2 % minst ein gong i veka), 2) grammatiske særdrag (61,6 % minst ein gong i veka, 10,3 aldri), 3) bruk i kontekst (37,1 % minst ein gong i veka, 9,7 aldri), 4) rettskriving (44,3 % minst ein gong i veka), 5) synonym (29,8 % minst ein gong i veka, 22,2 aldri), 6) uttale (2,7 %

minst ein gong i veka, 62 % aldri), 7) etymologi (7,5 % minst ein gong i veka, 65,4 aldri). Det var berre små skilnader etter skuleslag, alder og nivå.

På spørsmål om kva slags ord dei slo opp, var svara i rekkjefølgje funksjonsord (t d weil) 70,2 %, kultur- bundne ord (t d Knödel) 61,5 %, leksikonord (t d grunnstoffnamn) 54,0 %, hyppige, vanlege ord (t d Bein) 50,3 %, slang (t d doof) 46,6 %, tabuord (t d Po) 24,2 %, andre 15,5 %, eigennamn 9,3 %.

Hartmann reiser spørsmål ved at det er lagt slik vekt på funksjonsord. Han lurar på om det heng saman med ordbokstypen, eller om det kan tenkjast at spørsmålet ikkje er ordentleg forstått. Ei nærliggjande gissing - som han ikkje nemner - er vel behovet for å sjekke kasus etter preposisjonar og modus etter konjunksjonar, m.a.o. at vansken ligg i sjølve målspråket.

Ein vanleg kritikk mot tospråklege ordbøker er at dei ikkje er aktuelle nok, og til dømes ikkje gjer god nok nytte i vanleg avislesing. Ein serbokroatisk ordboksforfattar, Zeljko Bujas, sette 18 av studentane sine til å kontrollere den engelsk-serbokroatiske ordboka dei nytta - og som han hadde ansvar for å revidere - mot ekserptverdige, allmenne engelske og amerikanske aviser og tidsskrift. Oppgåva var å finne 400 ord og uttrykk som ordboka mangla som oppslagsord, i fast ordsamband eller i ei særtyding.

Studentane var delte i to testgrupper. Gruppe 1 slo berre opp når dei gissa på at eit ord eller uttrykk dei støytte på, mangla. Gruppe 2 sjekka alt utan funksjonsord. Gruppe 2 hadde fylt kvoten (400 ord) etter 30-50 tekstsider, medan gruppe 1 måtte gjennom over 200. Gruppe 1 fann og fleire døme på dårleg eller uheil attgjeving i kroatisk. Dette er i alle fall eit vitnemål om at systematikk løner seg!

I alt vart det tilrådd å ta inn 4908 ord, ordsamband og tydingar, med grunnngjevingar som at dei var vanlege,

dagsaktuelle, kravde lite plass, eller var typiske for engelsk-amerikanske tilhøve. Den klart største gruppa var vanlege ord som mangla som oppslagsord eller i faste ordsamband (2510). Men tilfanget var ikkje kontrollert for dublettar; det endelege talet ville bli noko mindre.

I alle desse undersøkingane går det fram at ordboka først og fremst er eit tydingsregister. Det gjeld både eitt- og tospråklege ordbøker. Det er òg klart at i tospråklege ordbøker ventar folk å finne ein del realopplysningar om kulturen rundt målspråket, i form av kulturbundne ord, leksikon-ord, namn, måleiningar o.l. Dessutan vil dei gjerne ha oversyn over uregelrette former o.a. som gjer det vanskeleg å finne oppslagsordet. I samband med dette kan det nemnast at dei franske studentane hadde spesielle vanskar med samansette ord av di dei av gammal vane slo opp på etterleddet (som står først i fransk).

Vidare er det klart at den tradisjonelle bruken står sterkast: folk grip til ordboka når dei støyter på noko ukjent, dvs i samband med avkoding eller passiv språkbruk. Alt arbeidet som er lagt i å gjere ordbøker til betre hjelpemiddel for aktiv språkbruk, har til no stort sett falle på steingrunn. Det gjeld særleg i høve til morsmålet, men òg i samband med framandspråk. Eit uoppklart spørsmål er då om dette kjem av manglande opplæring i å bruke ordboka aktivt, eller om ordboka rett og slett er ein lite høveleg reiskap.

6 Kva gjer studentar når dei skal bruke ei ordbok?

Det verkar også klart at om ein skal bruke ordboka på denne aktive måten, så må ein kjenne si eiga ordbok og meistre kodar og oppføringssystem på ein heilt annan måte enn ved passiv bruk. Og her kjem vi til observasjonsundersøkingane. Her har eg diverre ikkje fått tak i artiklane og avhandlingane om undersøkingane. Eg må

derfor byggje på notat frå eit kurs i Exeter som eg var på våren 1988.

Den første av dei eg kjenner til, hadde som mål å kaste lys over korleis den eittspråklege ordboka blir nytta i arbeidet til unge brukarar (Mitchell 1983). Det var ei direkte observasjon-undersøking, som vart utført i 1983 ved to vidaregåande skular i Aberdeen i Skotland. Elevane nytta mellomstore, eittspråklege ordbøker. Dei fekk oppgåver som skulle mæle kor gode dei var til å finne fram til relevant informasjon i ordboka. Dei skulle finne oppslagsord, finne fram til definisjonar og andre opplysningar som synte at dei forstod korleis ordartikkelen var oppbygd osv. Det var ei komplisert undersøking; det var òg ei svært komplisert øving for elevane.

Mellom dei viktige funna var det at elevane aldri slo etter i føreordet (innleiinga) til ordboka når dei stod fast. Når dei skulle finne tydingar, stogga ved den første grovt høvelege tydinga, eller det første dømet som likna. Dei las aldri ordartiklar heilt gjenom for å vere på den sikre sida. Dei fann ikkje oppslagsord som stod inne i linja. (Dette er ein vanleg oppføringsmåte t.d. når ein har mange samansetjingar med eit førsteledd.)

Den neste undersøkinga galdt bruk av tospråkleg ordbok som hjelp til å skrive eit framandspråk i ein kontrollert situasjon. (Her har eg diverre ikkje ein gong fått med meg referansen!) Undersøkinga gjekk føre seg i språklaboratorium med kameraovervaking. Om lag 20 studentar var med. Dei hadde engelsk som framandspråk. Studentane skulle skrive ei oppgåve på engelsk, om emne som er knytte til England, og til dels særigne for engelsk kultur, slik at dei verkeleg skulle ha bruk for dei kulturbundne ordoplysningane i ordboka.

Resultatet var diverre nedslåande, og svarte til funna ved Mitchells undersøking, endå om desse studen-

tane både var mognare og meir motiverte. Framgangsmåten når studentane stod fast, var 1) spør sidemannen, 2) spør læraren, 3) sjå i ordboka (helst med hjelp frå nokon), 4) stogg ved første høvelege 'svar', 5) leit aldri etter hjelp i føreordet, 6) gje opp og skriv om noko anna. Her får Tomaszczyk og Béjoint til fulle stadfest mistanken om at gjennomsnittsstudenten ikkje greier å utnytte ordboka.

Den tredje observasjonsundersøkinga var ein kontrollert ordbokstest for japanske engelskstudentar, utført av Y. Tono i 1985. Ho gjekk også føre seg i språklaboratorium med kameraovervaking. Studentane fekk ein tekst som inneheldt ein del tulleord (nonsense words). I tillegg fekk dei ei spesiallaga ordliste med fleire definisjonar og døme for kvart ord. Studentane skulle ta ut den definisjonen som høvde i konteksten og setje han inn i teksten i rett form, i staden for tulleordet. Grunnen til at tulleord vart nytta, var at ein ville tvinge studentane til å slå opp på gjevne punkt; dei skulle ikkje kunne tru at dei forstod ordet, og så berre hoppe over det.

Her synte det seg igjen at hovudvansken for studentane var å lese og tenkje gjennom heile ordartikkelen - dei var viljuge til å svelgje temmeleg underlege omskrivingar av teksten for å kunne stogge tidleg.

Vi ser at interessa hjå dei som undersøker ordboksbruk har flytta seg frå kva ordboksbrukarane meiner om ordboksbruk og ordbøker til kva dei faktisk gjer. Dei tre observasjonsundersøkingane er dei nyaste, og fleire skal vere på trappene. Der har ein m.a. sett på slike elementære ting som kor gode elevar og studentar er i alfabetet; greier dei å alfabetisere etter fjerde bokstav? Likeins har ein testa kor mange gonger studentar må slå opp før dei finn eit oppslagsord.

Det er lett å skjønne kvifor ein no vil observere den faktiske bruken av ordbøkene. Spørjeundersøkingane

syner at studentane ofte overvurderer eigen evne til å utnytte ordboka. Observasjonsundersøkingane avdekkjer eit gap mellom ordboksredaktøren og vanlege brukarar når det gjeld innsikt i kva ei ordbok inneheld, og korleis ho er sett opp. Dei syner at det å utnytte ei ordbok - eller for den slags skuld andre oppslagsverk - er ei avansert og tolmodskrevjande form for dugleik som ikkje kjem av seg sjølv. Det må lærast.

Sidan den opplæringa som blir gjeven i ordboksbruk førebels er minimal, er det uråd å seie noko om kor mykje ein kan oppnå med ei stutt opplæring (opplæring i bruk av hjelpemiddel er nødvendigvis nokså kortfatta). Men det er vel von om at ein kan hjelpe brukarane over den første rådvilla og fram til det punktet der dei kan ha utbytte av at ei føremålstilpassa ordbok.

7 Ordboka som familiebibel

Undersøkingane har synt at ordbøker, særleg morsmåls-ordbøker, er noko meir enn systematisert informasjon om einskildord. Dei er òg eit bilete av språket og ein inngangsport til kulturen som språket representerer. Dette vart understreka i eit foredrag som Robert Allen, hovudredaktøren for den nye COD, heldt på Exeter-kurset i april 1988.

Som viktigaste område for kontakt med brukarane nemnde han brev til redaktøren. Dei kjem oftast frå den harde kjerna av ordboksbrukarar, som er sterkt interesserte i nøyaktige og spesialiserte informasjonskategoriar, særleg når det gjeld grammatikk og kollokasjonar (usage). Ofte er dei opptekne av ordhistorie og etymologi. Mange kjenner større ordboksverk og kommenterer endringar i nye opplag og utgåver.

Denne gruppa er jamnt over temmeleg konservativ i sine språklege normer, og ho krev ei normativ haldning frå ordboka. I denne gruppa finn ein det store fleirtallet av dei som melder ordbøker i pressa (ikkje den

akademiske fagpressa). Ingen ordboksredaktør som vil selje produktet sitt, har råd til å leggje seg ut med dei (hevda Allen).

Etter Allens meining var det framleis slik at folk flest har ei ordbok på det same viset som dei fleste før hadde ein bibel. Ordboka er symbolet på den statusen og det tilværet språket har. Symbol endrar ein ikkje i utide. Ordboksredaktøren må derfor balansere mellom denne gruppa, som har fleirtalet av brukarane i ryggen, og lærar- og akademikargruppa, som bruker ordbøker meir aktivt, har meir spesialiserte behov og sterkare (til dels meir teoretiske) grunngjevingar for å krevje endringar.

Desse kommentarane stør på visse punkt funna til Quirk og Tomaszcyk: dei som har teke opp ordboksvanen, vil ha med meir allsidige opplysningar om språk enn dei som sjeldan nyttar ordbøker. Denne gruppa av flittige men ikkje profesjonelle ordboksbrukarar har òg det konservative draget Allen nemnde; dei vil at både ordboka og språket skal halde seg etter måten uendra. Denne haldninga er ikkje ukjend her i landet heller.

8 Bruken av marknadsundersøkingar

Alle som har sett ordbokstypologi i samanheng med språklæring, kjem fram til at det trengst føremåls- snikra ordbøker for aktiv og passiv bruk, for ulike undervisningsnivå osv. Likeins er det ei vanleg meining mellom dei som bruker ordbøker i embets medfør at ordbøker bør reviderast ofte og vere aktuelle, og helst mest mogleg deskriptive. Det siste gjeld allmennspråklege ordbøker; terminologiordbøker skal og må vere normative.

Men er dette god nok grunn til å endra opplysningane i ordbøkene? Og i så fall, korleis? Allmenne ordbøker må nødvendigvis konsentrere seg om det sentrale ordtilfanget. For dei fleste språk er hovudkjelda litterært,

gjerne litt eldre, språk. Dei fleste ordboksredaktørar vil truleg halde fast ved at ei ordbok ikkje først og fremst bør vere dagsaktuell. Sjølv om det er minst interesse for etymologi, og færrast oppslag på sentrale ord, vil knapt ein einaste seriøs ordboksredaktør sløyfe alle opplysningar om opphav eller korte hardt ned på dei store, sentrale ordartiklane (om t d verb som ha, stå).

I tillegg kjem det at det har lite for seg å leggje kløkt og innsats i spesialtilpassing av ordbøker til ein viss bruk, all den tid gjennomsnittsbrukaren for det første ikkje greier å utnytte ordboka og få gløde av finessane, og for det andre ønskjer seg ei allmenn-ordbok som skal vare livet ut. Dersom det skal vere meining i å differensiere ordbøker etter bruksføremål, må skuleungdom og studentar få innføring i ordboksbruk. Dessutan må ein ha visse for at denne innføringa verkeleg gjer dei til meir sakkunnige og innsiktsfulle ordboksbrukarar.

9 Attende til norske tilhøve

Det er ikkje publisert tilsvarande undersøkingar i Noreg, korkje av forlaga eller frå vitskaplege miljø.

Dette heng truleg noko saman med skorten på ordbøker og dermed ordbokskultur her til lands. Til Nynorskordboka og Bokmålsordboka kom, var Norsk Riksmålsordbok og Riksmålsordboken dei einaste større definisjonsordbøkene for bokmål/riksmål, medan ein på nynorsksida hadde klassikarane til Aasen og Ross, og to band av Norsk Ordbok. Elles har ein måtta greie seg med ordlistar av ymse slag. Heller ikkje for ordlistene er det gjort bruksundersøkingar, så vi veit eigentleg ikkje kva innføring elevane i grunnskulen og den vidaregåande skulen får i å ta seg fram med hjelp av alfabetet, eller kor godt dei greier det. Vi veit heller ikkje kor gode lærarane er i denne idrotten. Det er eit vel så

viktig punkt! Eit allment inntrykk er vel at elevar kvir seg for å bruke ordlister og ordbøker. Dei vil heller ha glossar til kvar tekst, anten det gjeld ukjende ord i morsmålet eller i framandspråk.

Denne stoda stemmer dårleg med arbeidsplanane for skulen, slik dei er omtala i Mønsterplan for grunnskolen (1987) og Læreplan for den vidaregåande skole (1985). Her er det i fleire samanhengar lagt vekt på at elevane skal lære seg å finne fram til den informasjonen dei treng sjølve, i oppslagsverk, sekundærlitteratur, bibliotek osv.

Det er elles påfallande at arbeid med utbygging av ordtilfanget og bruk av ordbøker ikkje er nemnt direkte under norskplanane for noko skulesteg. For grunnskulen ser det ut til at all morsmålsføring er knytt til rettskriving og grammatikk. I læreplanane for norskfaget i den vidaregåande skulen heiter det under pkt 2.2 Kommentarar til målet at "ei hovudsida av undervisninga er at elevane skal lære seg å bruke morsmålet korrekt og presist" (s. 19). Dette må jo femne om rett ordbruk også. "Arbeid med orddanning, framandord og lånord" og "Skjerping av sansen for ordvalørar" står nemnt som punkt under avsnittet om formalkunnskap i morsmålet (s. 20). Og under Arbeidsteknikk finn vi "Bruk av oppslagsbøker og bibliotek". Men eg har altså ikkje funne orda ordbok eller ordliste nokon stad. Smakar dei for mykje av pugg, eller er det eit slumpetreff at desse viktige hjelpemidla ikkje er nemnde? Under læreplanane for framandspråk, som er noko mindre ullne i framstillinga enn fagplanane for morsmålet, er ordbøker og ordlister nemnde som nødvendige hjelpemiddel.

Det primære i Noreg må vere å få kartlagt korleis ordboksbruken er. Sidan det verkar openbert at ordboks- og ordlistebuk er noko ein må lære, ville det ha mykje for seg å sjå på stoda mellom studentane ved ein lærarhøgskole eller eit universitet. Ei slik undersøking

kunne fortelje oss kva føresetnad lærarane har for å venje skuleelevar til å bruke ordbøker og oppslagsverk på rette måten.

(Denne artikkelen byggjer på ei innleiing eg hadde ved eit husseminar 24.11.1988 ved Norsk leksikografisk institutt (no Avdeling for leksikografi ved INL).

Litteratur:

Eit par arbeid er merkte med *. Det er avhandlingar (tilsv. hovudfagsoppgåver) som ikkje er prenta, og som eg ikkje har hatt fått tak i frå lærestadene, slik at omtalen av dei er andrehands.

Barnhart, C. L. 1962: Problems in editing commercial monolingual dictionaries. I Householder and Saporta (red): Problems in lexicography s.

Béjoint, H. 1981: The foreign student's use of monolingual English dictionaries: a study of language needs and reference skills. I Applied Linguistics 2, 3 (1981) s. 207-222.

Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok. 1986. Oslo - Universitetsforlaget.

Bujas, Z. 1975: Testing the performance of a bilingual dictionary on topical current texts. I Studia Romanica et Analia Zagrepiensia nr. 39 (1975) s. 193-204.

The Concise Oxford Dictionary (COD).

The Danlex group (Hjort et al.) 1987: Descriptive tools for Electronic Processing of Dictionary Data. Lexicographica Series Maior 20. Tübingen.

Hartmann, R. R. K. 1982: Das zweisprachige Wörterbuch im Fremdsprachenerwerb. I Studien zur neuhochdeutschen Lexicographie II (ed. Wiegand). Holdesheim - New York.

- Hartmann, R. R. K. 1983: The bilingual learner's dictionary and its uses. I Multilingua 2(1983)4, s. 195-201.
- Hartmann, R. R. K. (red.) 1984: LEXeter proceedings '83. Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983, Tübingen.
- Hatherall, G. 1983: Studying Dictionary use: some findings and proposals. I Hartmann 1984 s. 183-189. Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE). Læreplan for den videregående skole. Del 2. Felles almenne fag. 1985. Oslo - Gyldendal.
- Mitchell, E. 1983*: Search-Do Reading: Difficulties in using a Dictionary (Formative Assessment of Reading-Working Paper). Aberdeen: College of Education.
- Mønsterplan for grunnskolen. 1987. Oslo - Aschehoug.
- Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet. 2 bd., 3 hefte av bd. 3. 1950-. Oslo - Det Norske Samlaget.
- Norsk Riksmålsordbok. 2 bd. Oslo 1937-57.
- Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok. 1986. Oslo - Det Norske Samlaget.
- Oxford Advanced Learner's Dictionary (ALD).
- Quirk, R. 1973: The social impact of dictionaries in the UK. I McDavid and Duckert (1973) s. 76-88 (re-printed in revised form as Quirk 1974).
- Quirk, R. 1974: The Image of the Dictionary. I The Linguist and the English Language (Papers by R. Quirk). London: Arnold s. 148-163.
- Riksmålsordboken. 1977. Oslo - Kunnskapsforlaget.
- Ross, H. 1895: Norsk Ordbog. Tillæg til "Norsk Ordbog" af Ivar Aasen. Christiania.
- Svensén B. 1987: Handbok i lexikografi. Stockholm.
- Tomaszczyk, J. 1979: Dictionaries: users and uses. Glottodidactica 12 (1979), s. 103-119.
- Tomaszczyk, J. 1983: The culture-bound element in

- bilingual dictionaries. I Hartmann 1984, s. 289-298.
- Tono, Y. 1985: On the Dictionary User's Reference Skills. Tokyo: Gakugai University B. Ed. 1984.
- Wiegand, H. 1977: Aktuelle Probleme. I Drosdowski, Günther (red): Nachdenken über Wörterbücher Bibliographisches Institut, Mannheim.
- Zgusta, L. 1971: Manual of Lexicography Haag 1971.
- Aasen, I. 1873: Norsk Ordbog. Christiania.

Tillegg:

Stutt omtale av undersøkingane som er omtala i denne artikkelen

1) Barnhart 1962

Undersøkinga vart gjord i 1955. Forfattaren er profesjonell ordboksredaktør. Han sende ut i alt 108 skjema til 99 college for høgare utdanning i 27 statar til morsmåslærarar, og bad dei rapportere om studentbruk av ordbøker. Det var 6 informasjonskategoriar skulle rangerast: 1) tyding, 2) staving, 3) uttale, synonym, 4) tillegg, 5) bruksmerknader, 6) etymologi.

2) Quirk 1973, 1974

Forfattaren er universitetslærer ved University College London. Føremål var å undersøkje bruk av og syn på eittspråklege engelske ordbøker. Han brukte eit spørjeskjema som vart fylt ut 220 engelske førsteårsstudantar ved University College London (utvalde med omsyn til balanse etter studium og kjønn). Dei 30 spørsmåla galdt om studentane åtte ei ordbok, i så fall kva for ei; når dei slo opp og kva dei såg etter; kva slags opplysningar dei ville ha med; og kritikk, kommentar og framlegg til forbetringar.

3) Bujas 1975

Forfattere er universitetsmann og ordboksforfatter (har stått for jamleg revisjon av eit standardverk i engelsk-serbokroatisk). Dette er ei mellomstor allmenn ordbok. Føremålet med undersøkinga var å finne ut kor godt slike ordbøker dekkjer ordtilfanget i dagsaktuelle tekstar. 18 personar i to testgrupper fekk i oppgåve å finne 400 ord og uttrykk som ikkje var med i ordboka hans, i eit utval av aktuelle, ekserptverdige aviser og tidsskrift. Dei skulle sjå etter a) ord som mangla som oppslagsord b) manglande faste ordsamband (kollokasjonar) c) mangelfulle og manglande definisjonar.

4) Tomaszczyk 1979

Forfattere arbeider ved Universitetet i Lodz, i Polen. Han sende ut eit spørjeskjema med 57 spørsmål, delvis utført i USA, delvis i Polen. 1000 eksemplar vart delte ut, 449 leverte inn. Han fekk svar frå 284 studentar, resten språklærarar og litteraturomsetjarar (50 % skjønnlitteratur, 50 % teknisk og faglitteratur). Om lag halvparten av studentane var utlendingar, og både innfødde og utlendingar fordelte seg jamt på humaniora og naturvitskap. 16 språkpar var dekte. Spørsmåla var dei same som Quirk sine, + spørsmål om kor ofte framandspråket vart nytta i lyding, tale, skrift, omsetjing til og frå (dvs heimearbeid for studentane). Det var òg ein del spørsmål som gjev grunnlag for å jamføra bruken av ulike slags ordbøker i ulike brukargrupper.

5) Béjoint 1981

Forfattere arbeider ved Universitetet i Lyon. Han ville undersøke kor mykje hald det er i påstanden om at ordbøker må vere tilpassa spesielle brukargrupper. Han ville då gruppere brukarar etter a) språkbehov,

b) dugleik i å bruka oppslagsverk. Spørjeskjemaet hans hadde 21 spørsmål og vart fylt ut av 122 franske studentar ved universitetet, som skulle bli engelsk-lærarar. Spørsmål dekkjer dei same emna som Quirk og Tomzszcyk.

6) Hartmann 1982, 1983

Forfattaren er leiar for ordboksinstituttet ved universitetet i Exeter. Han ville undersøkje ordboksbruk i tyskundervisninga i vidaregåande skule og høgare lærestader. Han sende ut 600 skjema med 23 spørsmål til over 200 lærestader i sørvest-England (Cornwall, Devon, Somerset, Dorset), og fekk 185 fullstendige svar, av dei om lag 2/3 frå studentar og 1/3 frå lærarar. Studentsvara var gruppesvar. Spørsmåla hans dekte dei same emna som dei andre.

7) Mitchell 1983

Dette var ei undersøking med direkte observasjon av ordboksbruk i ein skoletime. Formålet var å teste dugleik i ordboksbruk. Testobjekta var fleire klassar med 14-åringar ved to vidaregåande skular i Skotland, og dei brukte eittspråklege engelske ordbøker. Oppgavene gikk ut på å finne oppslagsord, forstå ordartikelen osv, og bruke det dei fann i ei gjeven tekst.

8) ca 1985, kven?

Observasjonsundersøking i språklaboratorium i USA, med kameraovervaking av om lag 20 studentar med engelsk som framandspråk. Studentane skulle skrive ei oppgave om eit emne knytt til anglo-amerikansk kultur (for at dei skulle få bruk for det kulturbundne ordtilfanget). Alle hadde den eittspråklege ordboka som var nytta i undervisninga. Føremålet var å sjå korleis dei nytta ordboka.

9) Tono 1985

Observasjonundersøking i språklaboratorium i Japan. Forfatteren var student på høgt nivå (tilsv. hovudfagsstudent). Han brukte direkte observasjon (dvs ikkje kamera). Dei om lag 20 studentane fekk utlevert ei oppgåvetekst som inneheldt ein del tulleord (nonsense words), pluss ei ordliste med fleire definisjonar og døme til kvart ord. Studentane skulle finne den definisjonen som høvde med omgjevnadene og skrive om.

Hans-Olav Enger:

UTVIKLINGA AV URNORDISK IU - EI FOTNOTE

1

Tradisjonelt heter det at urnordisk *iu* utvikler seg til norrønt *jú* eller *jó* avhengig av følgende konsonant.¹ Foran *f*, *g*, *k*, *p* går *iu* til *jú*, ellers går *iu* til *jó*. Slik er denne overgangen beskrevet hos Noreen 1970:94, og etter han hos Iversen 1973:25 og Hanssen et al 1975:18. I det følgende skal jeg vise at denne beskrivelsen er noe upresis, og foreslå en alternativ beskrivelse av utviklinga av urnordisk *iu*.

2

Mitt første ankepunkt mot den tradisjonelle beskrivelsen er at den ikke tar hensyn til utviklinga av /iu/ framfor /R/. Etter beskrivelsen ovafor skulle vi vente at urnordisk /iu/ her utviklet seg til norrønt /jó/. Men det stemmer ikke; her får norrønt /ý/. For eksempel svarer urnordisk **diuRa* "dyr" (jf gotisk *dius*, gammalengelsk *deor*) til norrønt *dýr*, og altså ikke til **djóR*, slik vi kunne vente. Urnordisk **hliuRa* (av germansk **hleuza-*) gir norrønt *hlýr* "kinn, økseblad". Og norrønt *ýr* "barlind" går tilbake på urnordisk **iuR*, etter de Vries 1962.

Dette er selvfølgelig ingen ny observasjon. Noreen 1970:67 er også fullt klar over at urnordisk **diuRa* > norrønt *dýr*, men betegner denne overgangen som "R-omlyd". Etter Penzl 1952 er dette ingen heldig betegnelse. Derfor bør utviklinga av urnordisk /iu/ foran /R/ grupperes sammen med andre utviklinger som avhenger av rotkonsonantismen.

Mitt andre ankepunkt mot den tradisjonelle beskrivelsen har å gjøre med /f/. Slik lydovergangen er formulert hos Noreen, fristes vi til å tru at urnordisk /iu/ utvikler seg til norrønt /jú/ foran urnordisk /f/, men det er ikke helt riktig. Urnordisk har sannsynligvis hatt fonemet /b/ her, riktignok den frikative allofonen, men like fullt en stemt lyd, ikke en ustemt. Vi skal se på noen eksempler.

¹ Utviklinga av urnordisk /iu/ til /ý/ ved *i*-omlyd vil ikke bli berørt her.

Noreen gir som eksempel *hjúfra* "beklage". Etter de Vries 1962:233 er ordet beslektet med gammalhøytysk *hiuban*. Dermed kan ordet godt ha hatt en /b/ i germansk og urnordisk.² Eksempelet hos Hanssen et al 1975:18 og Iversen 1973:25 er *ljúfr* "kjær". Dette ordet må være utviklet av urnordisk **liubaR*, ettersom Opedalsteinen, som Krause 1971:158 setter til 400 - 450, har *liubu* i femininum. I gammalhøytysk heter det tilsvarende adjektivet *liob*, og det passer også med urnordisk /b/.³ Til det norrøne verbet *kljúfa* "kløyve" svarer gammalhøytysk *klioban*, og dermed kan vi regne med urnordisk **kliuban*. Norrønt *rjúfa* "bryte" fører de Vries 1962:449 til germansk **reuban*, og det gir urnordisk **riuban*.

Så langt kan altså alle eksemplene på norrønt /jú/ framfor /f/ føres tilbake til en urnordisk sekvens /iub/. Jeg er noe mer usikker på *gljúfr* "juv", men dersom de Vries 1962:175 gjør rett i å relatere dette substantivet til verbet *gleypa*, kan urnordisk ha hatt /b/ her også. *gljúfr* er iallfall ikke noe klart moteksempel. Det er derimot *þjófr* "tjuv". Dette ordet må vel gå tilbake på urnordisk **þiubaR*, jf gotisk *þiubs* og gammalhøytysk *diob*. Men *þjófr* er et unntak for Noreen også.⁴

Dette kan virke som pedanteri; urnordisk /b/ i denne posisjonen vil jo svare til norrønt /f/. Mitt poeng er likevel at "kløyvinga" av urnordisk /iu/ er ei betinget lydendring. Betingelsene for ei slik lydendring er alltid å finne i "opphavsspråket", ikke i "datterspråket". Derfor er Noreens formulering uheldig.

² Kanhende er dette uansett ikke noe godt eksempel. Det tilsvarende verbet i germansk har trulig vært sterkt, jf gotisk *hiufan*, som er et sterkt verb av 2. klasse.

³ Også det tilsvarende gotiske adjektivet *liufs* går tilbake på germansk *b*, for i bestemt form maskulinum, svak bøyning, heter det *liuba*.

⁴ Enda et moment taler for å sløyfe /f/ fra lista over konsonanter som gir /jú/: Det er usikkert om urnordisk /f/ i det hele tatt kunne forekomme etter /iu/. (Jf Krause 1971:99: "Daher bleibt es unklar, in welchem Umfang und in welchen Positionen es in der urnordischen Periode bereits eine labiodentale Aussprache gab".) Men dette er et mer usikkert argument.

3

Vi kan nå formulere en alternativ beskrivelse av utviklinga av urnordisk /iu/. Urnordisk /iu/ utvikler seg til:

- 1) /ý/ foran /R/.
- 2) /jú/ foran /b, p, g, k/.
- 3) /jó/ foran øvrige konsonanter.

Denne beskrivelsen er mer nøyaktig enn den tradisjonelle.

Dessuten utgjør de fire fonemene som i vår alternative beskrivelse volder /jú/ ei mer ensartet gruppe enn Noreens fire fonemer. /f, g, k, p/ kan vanskelig defineres annet enn ved oppramsing; det er lettere å avgrense /b, p, g, k/.

Urnordisk /b, p/ er labio-labiale, /g, k/ er dorso-velare.⁵ Innafor generativ fonologi vil disse konsonantene betegnes som ikke-koronale, ev "gravis", jf Hawkins 1984, Durand 1990. Lingvistene har diskutert om det var noen grunn til å operere med et slikt trekk, med andre ord om det var grunn til å regne med at labialer og velarer hadde noe felles (jf Hawkins 1984:93ff, Durand 1990:63f). Kanskje kan den utviklinga som her er beskrevet, tolkes som argument for nytten av trekket koronal, siden labialer og velarer her ter seg likt. Dette kan ha en viss teoretisk interesse.⁶

Uansett, foran disse fire konsonantene utvikler altså urnordisk /iu/ seg til norrønt /jú/. Foran øvrige konsonanter - med unntak for /R/ - utvikler urnordisk /iu/ seg til norrønt /jó/. Siden /j/ er felles for /jú/ og /jó/, kan vi se bort fra /j/ et øyeblikk. Forskjellen mellom /ú/ og /ó/ må knyttes til forskjellen mellom /b, p, g, k/ og de øvrige konsonantene. Derfor skal vi forsøke å karakterisere /ú/ nærmere.

Det urnordiske fonemet /u/ har allofonene [u] og [w]. [w] har sannsynligvis vært lik en standard engelsk [w], med andre ord samtidig labio-labial og dorso-velar (jf Catford 1988:83f). La oss anta at denne fonetiske karakteristikken også gjelder for allofonen [u]. Forskjellen mellom allofonen [u] og allofonen [w]

⁵ Terminologien er lånt fra Catford 1988 og Endresen 1991.

⁶ /m, f, h/ vil være de øvrige ikke-koronale konsonantene i urnordisk, men de kan utdefineres slik det er antydnet nedafor.

ligger da bare i at [w] er momentan, mens [u] er forlengelig.⁷ La oss videre, i tråd med lærebøkene, anta at det bare er lengde som skiller /ú/ fra /u/, slik at også /ú/ er labio-labial og dorso-velar.

- Den labio-labiale og dorso-velare /ú/ forekommer da foran:
- i) de labio-labiale konsonantene /b, p/ og
 - ii) de dorso-velare konsonantene /g, k/.

Ellers forekommer /ó/. Etter min analyse står vi da overfor en regressiv assimilasjon, der rotkonsonanten påvirker vokalen foran. Regressive assimilasjoner er ei vanlig form for lydendringer. Analysen styrkes av at overgangen fra /iu/ til /ý/ foran /R/ også er en regressiv assimilasjon, der en bakre vokal blir fremre foran en fremre konsonant.

(Ei mulig svakhet ved denne analysen er urnordisk /m/. /m/ er også labio-labial, men den gir norrønt /jǫ/, jf norrønt *hljómr* "ljom, lyd", som vel går tilbake på urnordisk **hliumaR* (jf gotisk *hliuma*). Urnordisk /m/ er likevel en nasal, og det er ikke /b, p, g, k/. Urnordisk /f/ er også labial, men den er labio-dental. Det er likevel tvilsomt om urnordisk /f/ kunne forekomme etter /iu/, jf fotnote 4 ovafor. Urnordisk /h/ er i likhet med /k, g/ dorsal, men den er dorso-uvular. Det er heller ikke klart om urnordisk /h/ kunne forekomme etter /iu/, jf Krause 1971:100:

Gegenüber den zahlreichen Fällen mit anlautendem *h-* [...] sind Fälle mit inlautendem *-h-* in den urnordischen Inschriften verhältnismässig selten [...])

Litteratur

- Catford, John Cunnison 1988. *A Practical Introduction to Phonetics*, Oxford.
- Durand, Jacques 1990. *Generative and Non-linear Phonology*, London.
- Endresen, Rolf Theil 1991. *Fonetikk og fonologi*, Oslo.
- Hanssen, Eskil, Else Mundal og Kåre Skadberg 1975. *Norrøn grammatikk*, Oslo.
- Hawkins, Peter 1984. *Introducing Phonology*, London.

⁷ Dette er en nokså vanlig antagelse om forholdet mellom halv vokaler og vokaler, jf Catford 1988:72 og Endresen 1991:134..

Iversen, Ragnvald 1973. *Norrøn grammatikk*, 7. utg, Oslo.

Krause, Wolfgang 1971. *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*, Heidelberg.

Noreen, Adolf 1970 (1923). *Altnordische Grammatik I*, Tübingen.

Penzl, Herbert 1952. "Zur Entstehung des *i*-Umlauts im Altnordischen" i *Arkiv för nordisk filologi*, bind 66, Lund.

de Vries, Jan 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden.

